

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Gülməmmədova İlahə Hikmət qızı

(ASA)

« Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri »

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı İİM 010000

İqtisadiyyat

İxtisasın şifri və adı İİM 010003

Maliyyə-kredit

Elmi rəhbər:

(ASA.,elmi dərəcə və elmi adı)

İ.e.n. dos.QarayevA.İ.

Magistr proqramın rəhbəri:

(ASA.,elmi dərəcə və elmi adı)

2015

«Финансовые проблемы социально-экономического развития регионов»

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования.

В первой главе автор изучает теоритические основы, особенности формирования региональной политики, роли финансового механизма в социально-экономическом развитии регионов.

Во второй главе исследуется современное состояние развития регионов, а также влияние свободных экономических зон на развитие регионов.

В третьей главе автор рассматривает существующие финансовые проблемы в развитии регионов Азербайджана, обобщает зарубежный опыт и вносит эффективные предложения по устронению региональных различий.

В заключении формулируются основные выводы и приводятся рекомендации, полученные в результате проведенного исследования.

BAKI 2014

MAGİSTR DİSSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu: “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri”

Giriş	3-7
FƏSİL 1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları.....	8-25
<i>1.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında dövlətin maliyyə siyasəti .....</i>	<i>8-17</i>
<i>1.2. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin rolu.....</i>	<i>18-25</i>
FƏSİL 2. Regionların inkişafında müasir maliyyə mexanizminin yeri və inkişaf meylləri.....	26-49
<i>2.1. Regional inkişafın təmin edilməsində dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili.....</i>	<i>26-37</i>
<i>2.2. Xüsusi iqtisadi zonalar və regionların sosial-iqtisadi inkişafı .....</i>	<i>38-49</i>
FƏSİL 3. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.....	50-68
<i>3.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri və onların aradan qaldırılması yolları .....</i>	<i>50-58</i>
<i>3.2. Müasir şəraitdə regionlar arası fərqlərin azaldılması və inkişaf istiqamətləri .....</i>	<i>59-63</i>
<i>3.3. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi .....</i>	<i>64-68</i>
Nəticə.....	69-75
İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.....	76
Rezume	
Summary	

Magistrant:

Gülməmmədova İlahə Hikmət qızı

Elmi rəhbər:

dos. Qarayev A.İ.

GİRİŞ

Regionların inkişafı, regionlar arası sosial-iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması və regionların iqtisadi potensiallarından tam və səmərəli istifadə olunması hazırda istənilən dövlətin, o cümlədən respublikamızın iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan regional iqtisadi siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti və strategiyasının ən vacib tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Xüsusilə, bu Azərbaycan şəraitində son dərəcə vacibdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində maliyyə mexanizminin və onun tərkib hissələrinin təsir imkanları və rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, bu təsir vasitələrinin seçilməsində onların səmərəliliyinin əsaslandırılması mühümdür. Belə ki, bazar qüvvələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regional fərqləri azaltmadığından, bu vasitələrin təsiri bazar amilləri hesabına ciddi şəkildə məhdudlaşa bilər. Həmçinin, bəzi hallarda seçilmiş vasitələr qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa imkan vermir və nəticədə cəmiyyət itkilərlə qarşılaşır. Buna görə də regional siyasətin formalaşdırılması və onun maliyyə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi ətraflı əsaslandırmaların aparılmasını tələb edir.

Iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, regional iqtisadi siyasətə və regional sosial-iqtisadi inkişafa ölkəmizdə əvvəllər lazımi diqqət yetirilməmiş və ümumi inkişaf baxımından regionlar əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Halbuki regionun biri sürətlə inkişaf edib, o biriləri yerində sayıb bilməz, iqtisadi və sosial inkişaf bütün regionları əhatə etməlidir və bu məqsədlə istər iqtisadi, istərsə də inzibati rıçaqlardan geniş istifadə edilməli, regional inkişaf dövlət səviyyəsində tənzimlənməlidir.

Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının”, "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramının” son dərəcə böyük

əhəmiyyəti olmuşdur. Son illərdə eyni zamanda, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarına daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə olaraq 17 sərəncam imzalanmışdır.

Dövlət Proqramlarında bu problemin həllinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilməklə, regional iqtisadi siyasətdə köklü dəyişiklik və təkmilləşmə istiqamətində kompleks tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Çünki, regional inkişafdakı mövcud problemlər ümumi inkişafı ləngidir, məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə inkişafına mənfi təsir göstərir.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu on il ərzində ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri sürətlə yaxşılaşmış, ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ümum daxili məhsulun həcmi 2,8 dəfə, qeyri – neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Yeni açılmış iş yerlərinin 80 faizə yaxını regionların payına düşmüşdür. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təkmil maliyyə mexanizminin formalaşması məsələlərinin tədqiqi ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından böyük əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri» mövzusunda dissertasiya işi aktualdır və onun seçilməsini əsaslandırır.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yeni iqtisadi şəraitdə respublikada regionların inkişafının zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin

öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, regional inkişafda mövcud problemlərin araşdırılması, qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

-İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində regional siyasətin formalaşmasının nəzəri-metodoloji və praktiki əsaslarının öyrənilməsi;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində maliyyə mexanizminin rolunun müəyyənləşdirilməsi və son dövrlərdə baş verən meyllərin analitik təhlilinin aparılması;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafında mövcud maliyyə mexanizminin tərkib hissələrinin (vergi-gömrük, büdcə-pul-kredit, qiymət, investisiya qoyuluşları və s.) müasir tələblər baxımından elmi təhlilinin verilməsi, iqtisadi qiymətləndirməsinin aparılması və qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında onların təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanılması;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafına kömək məqsədi ilə respublikanın ayrı-ayrı regionlarında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının məqsədəuyğunluğunun araşdırılması;

- Regionların iqtisadi potensialının gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə mexanizmi seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını isə regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri və maliyyə mexanizminin rolunun artırılmasına dair iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri, habelə ölkə Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları, digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- yeni iqtisadi şəraitdə problemin nəzəri-metodoloji məsələləri elmi-məntiqi ardıcılıqla araşdırılmış, mövcud maliyyə mexanizminin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri, inkişaf meyilləri müasir tələblər baxımından geniş tədqiq edilmiş və sintez edilərək iqtisadi qiymətləndirilməsi verilmişdir;

- müəyyən edilmiş metodoloji yanaşma və kompleks amillər əsasında ölkəmizin regionlarının mövcud inkişaf vəziyyəti geniş təhlil edilmiş, inkişaf qanunauyğunluqları və səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş, inkişafın mənfi və müsbət cəhətləri araşdırılaraq bu işdə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə mexanizminin yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- aparılan araşdırmalar nəticəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri müəyyənləşdirilmiş və mövcud maliyyə mexanizminin bütün tərkib hissələri üzrə əsaslı surətdə təkmilləşdirmə və yenidən qurma istiqamətləri və meyilləri araşdırılmış və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür;

- regionlarda əhalinin məşğulluğunun inkişafına təsir edən investisiya mühitinin yaradılması, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətin daha da təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran institusional mühitin formalaşmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi yolları göstərilmişdir;

- ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafının təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyata investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- regionlarda və bütövlükdə ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, yüksək keyfiyyətli, ixracyönümlü və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahə olan aqrar sektorun inkişafı və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar sektorda gəlirlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin daha da artırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşması istiqamətində müəyyən təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə - təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və onun elmi araşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslində regionların sosial-iqtisadi inkişafının zəruriliyi, məqsəd və vəzifələri, regional inkişafda maliyyə mexanizminin yeri və rolu kimi məsələləri əhatə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində regionların sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti, habelə xüsusi iqtisadi zonaların regional inkişafa təsir istiqamətləri araşdırılır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə geniş yer verilir və praktiki əhəmiyyətli bir sıra təkliflər irəli sürülür.

FƏSİL 1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında dövlətin maliyyə siyasəti

Iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən də məlum olduğu kimi ümumi sosial-iqtisadi inkişafda regionların inkişafının əhəmiyyəti və zəruriliyi böyük önəm kəsb edir.

Regionların inkişafı çoxölçülü və çoxbaxışlı prosesdir. Buna, adətən müxtəlif sosial və iqtisadi məqsədlərin məcmusu nöqteyi-nəzərindən baxılır. Sosial-iqtisadi inkişaf aşağıdakı baxışları özündə birləşdirir: istehsalın və gəlirlərin artımı, cəmiyyətin institusional, sosial və inzibati stukturlarında dəyişikliklər, ictimai şüurda dəyişikliklər, ənənələrdə və adətlərdə dəyişikliklər.

Regional inkişaf əlaqədar nəzəri tədqiqatlarda müəyyənləşdirilməsi zəruri olan məsələlərdən biri region anlayışıdır. Bu məsələ ilə daha ətraflı tanış olmaq üçün region anlayışına olan bir sıra yanaşmaları nəzərdən keçirməmiş zəruridir.

M. S. Perloff-a görə region şəhərdən böyük, lakin ölkənin ümumi səthindən kiçik və bir qrup özünəməxsus xüsusiyyətləri olan ölkə ərazisidir. Region, onu xarakterizə edən bənzər iqtisadi, fiziki və sosial xüsusiyyətlərə, ortaq idarəetməyə və problemlərə malikdir .

Fransız iqtisadçısı Pierre Bouchet hesab edir ki, region eynicinsli davranış sahəsidir. Cəmiyyətlər sənayeləşmə, istehsal və istehlak qarşısında müəyyən bir davranışı ilə xarakterizə olunur. Region özünü təminatmə xüsusiyyətinə malikdir və onun sərhədləri əmtəə və xidmətlərin başqa yerlərdən satın alınmağa başladığı yerlərdir.

Azərbaycan iqtisadçıları M.M.Mahmudov və İ.M. Mahmudova isə iqtisadi baxımdan region dedikdə, ərazisində ictimai istehsalın eyni element və komponentləri yerləşən və inkişaf edən ərazi başa düşüldüyünü qeyd edirlər.

Türkiyə Respublikası Dövlət Planlama Təşkilatı isə rəsmi hesabatlarının birində göstərir: “Region şəhərdən böyük, ölkədən kiçik, idarəetmə sərhədləri dövlətin idarəetmə vahidi sərhədlərilə təyin edilən, ancaq qarşılıqlı təsir baxımından bu sərhədləri aşan, yerindən idarə olunan, demokratik iştirakçılıq prinsipinə əsaslanan idarəetmə və büdcəyə sahib olan tənzimləmə və ya idarəetmə vahididir”.

Göründüyü kimi yanaşmalar bir-birinə çox bənzəyir, mövcud fərqliliklər isə sadəcə bu anlayışdan istifadə məqsədlərinin (istər tədqiqat, istərsə də dövlət siyasəti baxımından) və dövlətlərin idarəetmə quruluşlarının fərqli olmasından irəli gəlir.

Region anlayışının dəqiqləşdirilməsi və onun təsnif edilməsi ilk növbədə iqtisadi siyasət baxımından əhəmiyyətlidir, çünki bu, həyata keçiriləcək siyasətin xarakterini, istiqamətlərini təyin etməyi və ən əsası, regionlara diferensial yanaşmanı mümkün edir. Lakin region anlayışının təyin edilməsi və onun təsnifatı aparılarkən, aşağıdakı məqamları da nəzərə almaq lazımdır:

- Region anlayışı zamana görə nisbidir. Çünki zaman keçdikcə verilən tərifdə əsas götürülən ölçünün dəyişməsi, anlayışı da dəyişdirir.
- Region anlayışı problemə görə nisbidir. Hər hansı aqrar problemi həll etmək üçün seçilən regionla, deyək ki hər hansı bir sosial problemi həll etmək üçün seçilən region fərqli ola bilər.
- Region anlayışı miqyas baxımından nisbidir. Məsələn, üç inzibati rayon bir region qəbul edildiyi kimi, daha az və ya çox sayda inzibati rayon da bir region kimi qəbul edilə bilər.

Regional inkişaf siyasəti baxımından regionlaşdırma prosesində “regionların sərhədlərinin təyin edilməsi” də əsas məsələlərdəndir. Sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün ilk növbədə regionların yuxarıda göstərdiyimiz xüsusiyyətlərinin mükəmməl təhlil edilməsi tələb olunur. Bu anlayış ilk dəfə fransız F. Perroux tərəfindən ortaya atılmış, xüsusilə də 1961-cı il Bellagio konfransında dəqiqləşmişdir. Konfransda bu məqsədlə üç tip region anlayışı qəbul edilmişdir:

- Homogen (homogeneous) region. Bu, regionların iqtisadi, sosial və digər xüsusiyyətlərindən birinin və ya hamısının eynicinsliyinə söykənir. Məs, aqrar regionlar, yüksək dağlıq regionları və.s.

- Qütbləşmiş (polarized) region. Bir mərkəz və onun ətrafında, onunla sosial-iqtisadi baxımdan sıx şəkildə bağlı olan ərazilərdən ibarətdir. Həmin mərkəz əhalisinin sayca çoxluğu, məşğulluq, ticarət, infrastruktur, elm və mədəniyyətin yüksək inkişafı ilə seçilir.

- Plan-proqram (planning) regionu. Regional siyasətin həyata keçirilməsi baxımından seçilən ərazilərdir. Əsas xüsusiyyəti vahid planlaşdırmaya və planlaşdırma baxımından vahid idarəetməyə əsaslanmasıdır.

Regionların yuxarıda göstərilən şəkildə təsnif edilməsi əsasən statik çərçivədədir. Lakin iqtisadi siyasət baxımından dinamik təsnifata da ehtiyac duyulur ki, bu da əsasən regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə həyata keçirilir:

- İnkişaf etmiş regionlar. Bu ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsinə görə seçilir. Belə ki, adambaşına düşən gəlir səviyyəsi və onun artım tempi ölkə üzrə orta göstəricilərdən yüksək olan regionlar bu sıraya aid edilir. Onların ümumi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: istehsal və investisiya fəaliyyətləri intensiv şəkildə davam edir, region gəlirlərinin böyük bir hissəsi sənaye və xidmətlər sektorundan təmin edilir, digər regionlardan bu ərazilərə əhali miqrasiyası yüksəkdir, digər regionlardan xammal və işçi qüvvəsi əldə etdiyi halda, onlara emal məhsulları və texnologiya transfert edir, oxuyub-yazma səviyyəsi və ümumi təhsil səviyyəsi yüksəkdir, infrastruktur imkanları lazımi səviyyədədir, səhiyyə xidmətləri tələbatlara tam cavab verir, sosial və mədəni xidmətlər intensivliyi ilə seçilir və.s.

- Zəif inkişaf etmiş regionlar. İnkişaf potensialını itirmiş, iqtisadi üstünlükləri olmayan regionlardır. Bu regionlar adambaşına gəlir səviyyəsi və onun artım tempi baxımından digər regionlardan geri qalır. İqtisadi həyatda kənd təsərrüfatı hakim mövqedə olmaqla, məşğulluq, investisiya baxımından çox aşağı səviyyədədirlər. Nəticədə sosial-mədəni baxımdan da digər regionlardan geri qalan bu ərazilər inkişaf etmiş ərazilərin tam əksi olan xüsusiyyətlərə malikdir.

- İnkişaf potensialı olan regionlar. Adambaşına gəlir səviyyəsi ölkənin orta göstəricisindən aşağı olsa da, artım tempi baxımından yüksək göstəriciyə malik olurlar.

İstehsal-investisiya prosesləri getdikcə genişlənir, yeni ərazilər mənimsənilərək inkişaf edir. Lakin ümumi inkişaf baxımından zəif inkişaf edən regionlardan yüksək, inkişaf etmiş regionlardan isə aşağıda dayanırlar.

Regionlar arasında inkişaf fərqlərinin yaranmasının bir sıra tarixi, təbii-iqtisadi və sosial-mədəni səbəbləri ola bilər ki, bunları da aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- Təbii-coğrafi bərabərsizliklər. Bu bərabərsizliklər birbaşa təbii resurslar və fiziki mühitlə əlaqəlidir. Əlverişli hava, su və quru nəqliyyatı üzərində yerləşən, zəngin faydalı qazıntı yataqlarının yerləşdiyi regionlar bu imkanlardan məhrum olan regionlarla müqayisədə üstün inkişaf potensialına malikdir.

- İqtisadi-funksional bərabərsizliklər. Bu, eyni istehsal amilinin müxtəlif regionlarda fərqli məhsuldarlıq və rentabelliyyətə malik olmasından və istehsal amillərinin bu regionlar arasında qeyri-bərabər bölgüsündən irəli gəlir. Bununla yanaşı, regionda hər hansı bir istehsal amilinin olmaması və ya məhdud miqdarda olması da istehsalın səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə mane ola bilər.

- Sosial-mədəni bərabərsizliklər. Bu, birbaşa insan kapitalı ilə bağlı məsələdir. Belə ki, insanların davranışları, sahib olduqları dəyərlər sistemi, təhsil səviyyəsi, fiziki sağlamlıqları arasındakı ümumi fərqlər də regionlar arasındakı qeyri-bərabər inkişafın səbəbləri arasındadır.

İndiyədək regional inkişaf və onun tənzimlənməsi zəruriliyi ilə əlaqədar bir çox fərqli fikirlər yaranmışdır. Bu fərqlilik xüsusilə regional bərabərsizliklər, onların səbəbləri və aradan qaldırılması yolları ilə bağlı olmuşdur. Bərabərsizliyə dinamik yanaşmalarda, xüsusilə aşağıdakı üç istiqaməti qeyd etmək olar:

- Birinci istiqamətə görə regionlararası bərabərsizlik zaman keçdikcə azalacaqdır, çünki sosial-iqtisadi inkişaf əvvəl-axır öz-özünə ölkənin bütün səthinə yayılacaq və geri qalmış regionlar da inkişaf edəcəkdir.

- İkinci istiqamətə görə hesab edilir ki, bu bərabərsizlik zəif inkişaf etmiş ölkələrdə getdikcə artacaq, inkişaf etmiş ölkələrdə isə azalacaqdır.

- Üçüncü istiqamətə görə, regionlararası bərabərsizliklər dövlət müdaxiləsinin məhdud olduğu ölkələrdə getdikcə dərinləşəcəkdir.

O da bir reallıqdır ki, regionlararası kəskin bərabərsizlik zərərli daxili və xarici miqrasiya, süni şəhərləşmə, hədsiz infrastruktur yüklənməsi, ekoloji çirklilik, hətta

regional separatçılıq kimi proseslərlə nəticələnir ki, bu da bütövlükdə ölkəyə çox baha başa gələ bilər.

Bu baxımdan regional inkişafın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyi artıq bütün ölkələrdə qəbul edilmişdir. Beynəlxalq təcrübədə dövlətin regional inkişaf siyasəti dövlətlə regionlar və regionların öz aralarında sosial-iqtisadi münasibətləri tənzimləyən və ümummilli maraqlar nəzərə alınmaqla hər bir regionda sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyət kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, regional inkişaf siyasətinə ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxılır. Ona görə də regional inkişaf siyasəti aşkar, yarıaşkar və qeyri-aşkar formalarda həyata keçirilə bilər.

Regional inkişaf siyasətinin formalaşmasına müxtəlif metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Yanaşmaların müxtəlifliyi ayrı-ayrı ölkələrin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və ənənələri, idarəetmə və təsərrüfatçılıq mexanizmlərinin xarakteri, bütövlükdə və regional kəsimdə təbii-iqtisadi potensialları və inkişaf səviyyələri, ölkələrarası, regional və global inteqrasiya proseslərində iştirak dərəcələri və sair əlamətlərlə xarakterizə olunur.

Regional siyasətə müxtəlif yanaşmaları ümumiləşdirərək onlardan ikisini xüsusi qeyd etmək olar:

- balanslı regional inkişaf nəzəriyyələri;
- disbalanslı (qeyri-tarazlı) regional inkişaf nəzəriyyələri.

Balanslı regional inkişaf nəzəriyyələri. P. Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, J. Fleming, H. Leibenstein və A. Lewis kimi iqtisadçılar formalaşdırdıqları bu nəzəriyyələrdə inkişafın istər sektorlar, istərsə də regionlar aspektində kompleks olmasını irəli sürürlər və iddia edirlər ki, məhz inkişaf etmiş ölkələrin bu səviyyəyə gəlməsində qeyri-bərabər inkişafı tarazlı inkişafa çevirə bilmək bacarıqlarının böyük rolu var. Nəzəriyyələrin çıxış nöqtəsi ondan ibarətdir ki, azad bazar təklidə disproporsiyaları həll etmək bacarığına malik deyil, əksinə onları dərinləşdirir, buna görə də bir-birini tamamlayan formada dövlət müdaxilələrinə ehtiyac vardır. Bu zaman əsas müdaxilə aləti də planlaşdırma qəbul edilir.

Balanslı regional inkişafın R. Nurkse modeli hər hansı bir regionun inkişaf edə bilməməsinin səbəbini aşağı gəlir, yığıcı və investisiya imkanlarında görməklə

“yoxsulluğun çıxılmaz halı” teoremini irəli sürmüşdür. Bu teoremə görə geri qalmış regionlarda gəlir səviyyəsi aşağı olduğundan, yığım mümkün deyil, yığım mümkün deyilsə, demək investisiya da yoxdur, investisiya da olmadığı halda, həmin regionda təkrarən aşağı gəlir səviyyəsinin olması qaçılmazdır. Buna görə də Nurkse kənardan bu regionlara investisiya axınının olmasını qaçılmaz hesab edirdi. Dövlət bu investisiyaların planlı şəkildə, bütün sahələrdə deyil, bir sıra sahələrdə, lakin eyni vaxtda həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu zaman bazar genişlənəcək, yığım və investisiya imkanları yüksələcək və nəticədə həmin region “çıxılmaz hal”dan qurtulacaqdır.

Rosenstein-Rodan modeli isə regional inkişafın təmin edilməsi üçün iki yolu əsas götürür. Birincisi, əmək ehtiyatlarının çox olduğu ərazilərdən kapital ehtiyatlarının çox olduğu regionlara əhali miqrasiyasını təşviq etmək, ikinci yol isə kapitalın geri qalmış regionlara yönəldilməsindən ibarətdir. Birinci yolun, ictimai balansı pozacağı, elə də asan başa gəlməyəcəyini qeyd edən Rodan ikinci yola üstünlük verir və onu sənayeləşmə modeli adlandırırdı. Bu model tamamlayıcı istehsal-investisiya fəaliyyətinə əsaslanır. Tamamlayıcı investisiyaların sistemli və planlı şəkildə həyata keçirilməsi yüksək xarici effektdə malikdir və bu zaman belə investisiyalar yeni investisiyalar üçün şərait yaradacaqdır. Rodana görə bu prinsipə əsaslanaraq dövlət təşəbbüsü ilə təməl istehsal-infrastruktur sahələri yaradılmalıdır. Bundan sonra dövlət investisiyalarının multiplikator effekti sənayeləşməyə təkan verəcək və bundan sonra həmin regionlarda xüsusi sahibkarlığa normal şərait yaratmaqla uğurla davam edən balanslı inkişafa nail olmaq olar

Disbalanslı regional inkişaf nəzəriyyələri. F. Ferroux, A. O. Hirschman, W. Rostow kimi iqtisadçıların formalaşdırdığı bu nəzəriyyələr isə balanslı inkişaf nəzəriyyələrinin əksinə olaraq bazarın səmərəli fəaliyyət göstərdiyini və dövlət müdaxiləsinin yolverilməzliyi fikrini müdafiə edirlər. Onlara görə iqtisadiyyatdakı disbalanslar, xüsusilə də regional disbalanslar heç də onların qeyd etdiyi kimi zərərli amillər deyil, əksinə onlardan düzgün istifadə edilərsə, daha yüksək iqtisadi artım tempi əldə etmək mümkündür. Belə ki, xüsusilə də zəif inkişaf edən və maliyyə resursları məhdud olan ölkələr, bu məhdud resursları balanslı inkişaf xatirinə ölkənin bütün əraziləri üzrə bölüşdürməyə cəhd etməməlidirlər, çünki bu məhdud resurslar

rentabelliyn aşağı olduğu sektor və regionlarda səmərəsiz şəkildə istifadə olunacaq ki, bu da ümumi iqtisadi inkişaf tempini aşağı salacaqdır. Lakin bunun əksinə olaraq, məhdud resurslar bir və ya bir neçə yüksək məhsuldarlığın olduğu sektor və regionlara istiqamətləndirilərsə, nəticədə daha yüksək iqtisadi artım tempi əldə etmək mümkündür.

Beləliklə, zaman keçdikcə bu sürətlə inkişaf edən region və sektorlar digər inkişaf etməmiş region və sektorların da inkişafına təsir göstərəcək, bir sözlə, inkişafın “lokomotiv”inə çevriləcək. Lakin yaradılmış disbalansın da müəyyən həddi olmalıdır, yoxsa kəskin disbalansın olması bir sıra xoşagəlməz nəticələrə də səbəb ola bilər. Buna görə həm iqtisadi inkişaf tempinin qarşısını almayan, həm də müxtəlif regionlarda rifah səviyyələri arasında uçurum yaratmayan “minimum təməl tarazlıq” anlayışı ortaya atılmışdır. Ölkə siyasətçiləri tərəfindən müəyyənləşdiriləcək bu tarazlığın əsas məqsədi sosial baxımdan müəyyən xoşagəlməzliklər yaranan disbalansa yol verməməkdir.

Qeyd olunan nəzəriyyənin öncüllərindən olan A. O. Hirschman inkişafa ölkənin hər yerində və eyni vaxtda start verməyin mümkün olmadığını, əksinə, “inkişaf mərkəzi” adlanan regionlardan start verməklə müxtəlif yollarla bütöv ölkəyə yayılacağını irəli sürür. Disproporsional investisiya strategiyasını irəli sürən Hirschman belə hesab edir ki, yaranan bərabərsizliklər bazardaxili və bazarxarici amillərin təsiri ilə zaman keçdikcə özlüyündən düzələcəkdir.

Bu modeldə bir sıra önəmli regionlar və sektorlar seçilir ki, bunların seçilməsində də əsasən həmin region və sektorun digərlərindən olan asılılıq dərəcəsinə fikir verilir. ABŞ, Yaponiya, İtaliya kimi ölkələrdə hesablanmış bu asılılıq dərəcəsi indeksi imkan verir ki, digər region və sektorları öz arxasınca inkişafa sürükləyə bilən regionlar və sektorları təyin etmək mümkün olsun. Beləliklə, bu sahələrə qoyulan investisiyalar, onların əlaqəli olduğu sahələrdəki investisiyalarla tamamlanacaq ki, nəticədə bu zəncirvari əlaqə bütün iqtisadiyyat üzrə yayılacaqdır.

Lyloyd Rodwin modeli. Bu model Hirschman modelinə çox yaxındır, sadəcə əsas fərq ondan ibarətdir ki, Rodwin investisiyaları daha çox mərkəzlərdə təmərküzləşdirmənin tərəfdarıdır. O, hesab edir ki, bu yolla həm ətrafdakı potensial inkişaf imkanları dövriyyəyə cəlb ediləcək, həm də investisiyalar arasındakı potensial

tamamlanmaya, şəhər iqtisadiyyatı və onun sürükləyici effekti (fascinating effect) kömək edəcəkdir [20,s.4].

Göründüyü kimi, hər iki qrup nəzəriyyə, regional inkişafda fərqli modellər irəli sürsələr də, ortaq tərəfləri bütün bunların səmərəli bir dövlət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilməsinin zəruriliyidir.

Beləliklə, ümumiləşdirmə apararaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində, xüsusilə də keçid dövründə ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti ilə regional inkişaf siyasəti öz məntiqinə görə bir-birini tamamlamalıdır. Belə ki, ölkə səviyyəsində sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti qarşıya qoyulmuş ümummillə məqsədlərə çatmaq yolunda yaranan problemlərin həllinə, ölkə əhalisinin rifah halının yüksəldilməsinə istiqamətlənsə, regional inkişaf siyasəti isə yerli maraqlar da nəzərə alınmaqla konkret şəraitin imkanları daxilində regionların inkişaf potensiallarının mümkün qədər tam və səmərəli reallaşmasına, davamlı olaraq sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin yüksəldilməsinə və bu sahədə onlar arasında mövcud olan fərqlərin azaldılmasına xidmət etməlidir.

Mütərəqqi dünya təcrübəsi göstərir ki, regional səviyyədə davamlı inkişafın təmin olunmasında ümumi dövlət səviyyəsində həyata keçirilən regional siyasətlə yanaşı, yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla ayrı-ayrı regionlar üçün kompleks inkişaf proqramlarının işlənməsi və həyata keçirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu cür proqramlar, milli maraqlar nəzərə alınmaqla, hər bir regionun təsərrüfatının ölkə və beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlüklərə uyğun ixtisaslaşması və hərtərəfli inkişafı əsasında yerli ehtiyatlardan və potensial imkanlardan mümkün qədər tam və səmərəli istifadə olunması məqsədilə kompleks tədbirlər paketinin hazırlanılmasını və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da son nəticədə həm regionların, həm də bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsinə xidmət edir.

Konkret region üçün kompleks inkişaf proqramının hazırlanması aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılır: diaqnostika, proqnozlaşdırma, strateji planlaşdırma və inkişaf konsepsiyasının hazırlanması, proqramlaşdırma.

Dioqnostika mərhələsində regionun inkişaf potensialının və sosial-iqtisadi vəziyyətinin mövcud durumu təhlil olunaraq qiymətləndirilir. Bu zaman regionun təbii-iqtisadi, istehsal-texniki və elmi-texniki potensialı, iqtisadi, sosial-demoqrafik və ekoloji vəziyyəti, əmək bazarının və məskunlaşmanın xüsusiyyətləri, təsərrüfatların sahə, funksional və ərazi quruluşu, komplekslik səviyyəsi və inkişaf imkanları baxımından keyfiyyət xüsusiyyətləri qiymətləndirilir, mövcud problemlər aşkara çıxarılır, onların səbəbləri araşdırılır.

Bu məqsədlə regionda müşahidələr aparılması, məlumatlar toplanması, yerli icra və özünüidarəetmə orqanlarının məsul şəxsləri və mütəxəssisləri ilə görüşlər təşkil edilməsi və bu əsasda hesablamalar, analitik təhlillər və ekspert qiymətləndirilməsi kimi işlər yerinə yetirilir.

Proqnozlaşdırma mərhələsində məqsədli-normativ yanaşmalar əsasında müxtəlif proqnozlaşdırma üsullarından istifadə etməklə təbii-iqtisadi ehtiyatlar potensialından istifadə, sosial-demoqrafik, iqtisadi, elmi-texniki, texnoloji, informasiya təminatı, əmək bazarı, məskunlaşma və ekoloji sahələrdə inkişaf proqnozları işlənir və bunlar birləşdirilərək regionun kompleks proqnozu hazırlanır.

Strateji planlaşdırma və inkişaf konsepsiyasının hazırlanması mərhələsində regionun inkişaf strategiyası və konsepsiyası işlənib hazırlanır. Bu zaman inkişafın xarici amilləri, resurs imkanları və məhdudiyətləri də nəzərə alınmaqla: regional inkişafın strateji məqsədləri və əsas vəzifələri müəyyənləşdirilir və onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları dəqiqləşdirilir; məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi yolları və bunun üçün zəruri olan ehtiyatlar müəyyənləşdirilir; regionun inkişaf konsepsiyası işlənir və inkişaf modeli seçilir.

Regionun inkişaf strategiyasının düzgün seçilməsi onun inkişaf potensialının reallaşdırılması üçün səylərin və ehtiyatların birləşdirilməsinə və məqsədyönlü istifadəsinə imkan verir ki, bu da son nəticədə bazar münasibətləri şəraitində regionların effektiv inkişafını təmin edir. Sözsüz ki, regionun inkişaf strategiyası ölkənin ümumi inkişaf strategiyasına uyğun gəlməli və onu tamamlamaqla vəhdət təşkil etməlidir. Bunun üçün regionda sahəvi (kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmətlər) strateji planlaşdırma, makro səviyyədə həyata keçirilən strateji planlaşdırma ilə inteqrasiya olunmalı və əlaqələndirilməlidir. Eyni zamanda, işin bu mərhələsində

regionun ehtiyacları və potensial imkanları nəzərə alınmaqla problemlərin həllinə yönəlmiş spesifik layihələrin hazırlanması nəzərdə tutulur. Əvvəlki mərhələlərdə əldə olunmuş nəticələr, ölkədə həyata keçirilən digər inkişaf proqramlarının tələbləri nəzərə alınmaqla yerli və dövlət əhəmiyyətli layihələr müəyyənləşdirilir və işlənib hazırlanır.

Proqramlaşdırma mərhələsində müəyyənləşdirilmiş inkişaf strategiyasının və konsepsiyasının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq hazırlanmış müvafiq layihələrin (sahələrarası, sahəvi və xüsusi regional və yerli inkişaf proqramlarının) əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsinə yönəlmiş konkret siyasi tədbirləri özündə birləşdirən kompleks tədbirlər paketi hazırlanır. Bu zaman nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirakçı tərəflərin (yerli əhali, özünüidarəetmə və icra hakimiyyəti orqanları, maliyyə-kredit təşkilatları, mərkəzi dövlət orqanları, beynəlxalq təşkilatlar) nə kimi işlər görməli olduqları müəyyənləşdirilir və bu işlərin əlaqələndirilməsi mexanizmləri işlənir.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müasir dövrdə istənilən dövlətdə regional siyasətin məqsəd və vəzifələrinə cavab verən strategiya hazırlamaq üçün iqtisadi və sosial inkişaf nəzəriyyələrinin inteqrasiyasına əsaslanmaq və ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

1.2. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin rolu

Hər bir ölkədə iqtisadi inkişaf dinamizmi, iqtisadi səmərəlilik, məhsuldar qüvvələrin ərazi və sahələr üzrə kompleks inkişafı, iqtisadi və sosial resurslardan səmərəli istifadə və ölkənin beynəlxalq iqtisadi arenada təmsil olunma səviyyəsi hər şeydən əvvəl həmin ölkədə aparılan iqtisadi siyasətdən və bu siyasət əsasında formalaşan iqtisadi mexanizmdən və onun xarakterindən asılıdır. Iqtisadi siyasət nə qədər düzgün aparılır və nə qədər reallığa əsaslanırsa, iqtisadi mexanizm də bir o qədər düzgün qurulur və ölkədə sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmiş olur.

Iqtisadi mexanizmin isə ən vacib və ən əsas hissələrindən biri ölkədə fəaliyyət göstərən maliyyə mexanizmidir. Maliyyə mexanizmini iqtisadi ədəbiyyatlarda bəzən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının “qan-damar” sistemi adlandırırlar. Fikrimizcə, bu tamamilə düzgün bənzətmədir və həqiqətdə ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf sürəti elə birinci növbədə maliyyə mexanizminin düzgün qurulması və onun normal fəaliyyətindən asılıdır.

Maliyyə mexanizmi düzgün qurulan və reallığa əsaslanan hər bir ölkədə bir qayda olaraq güclü sosial-iqtisadi inkişaf müşahidə olunur, iqtisadi mənafehlərin tarazlaşdırılması və uzlaşdırılmasında sosial ədalət prinsipinin gözlənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Bu isə sosial-iqtisadi inkişafda ən vacib şərtlərdən biridir. Demokratik inkişafa yenicə qədəm qoyan və bir iqtisadi sistemdən digər iqtisadi sistemə keçən ölkələrdə bu xüsusilə vacibdir və çox incə siyasət aparılmasını tələb edir. Iqtisadi sistem və onun tərkib hissəsi olan maliyyə sistemi təkmil olmalı və qloballaşan dünya standartlarına uyğun gəlməlidir. Bu baxımdan gənc Azərbaycan Respublikasında

bu məsələ yuxarıda deyildiyi kimi, son dərəcə aktualdır və xüsusi yanaşma tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə mexanizmi anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Adətən maliyyə mexanizmini iqtisadi və sosial inkişaf üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə cəmiyyətin tətbiq etdiyi maliyyə münasibətlərinin təşkili qaydalarının, metodlarının məcmusu kimi ifadə edirlər.

Maliyyə mexanizmini maliyyə münasibətlərinin təşkilinin metodları, formaları və növləri, onların miqdarca müəyyən edilməsi qaydalarının və üsullarının məcmusu kimi qiymətləndirənlər də mövcuddur.

Maliyyə mexanizminin quruluşu çox mürəkkəbdir. Onun tərkibinə müxtəlif maliyyə münasibətlərinə uyğun olan üsürlər daxildir. Məhz maliyyə əlaqələrinin çoxşaxəliliyi, maliyyənin təşkilinin forma, metod və növlərinin müxtəlifliliyi maliyyə mexanizminin üsürlərinin çoxsaylı olmasını tələb edir.

İctimai təsərrüfatın ayrı-ayrı subyektlərinin iş xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, həmçinin maliyyə münasibətlərinin, həlqələrinin və dairələrinin müxtəlifliyindən irəli gələrək maliyyə mexanizmi bir neçə yerə bölünür:

1. Müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının maliyyə mexanizmi;
2. Sığorta mexanizmi;
3. Dövlət maliyyəsinin fəaliyyətini təmin edən maliyyə mexanizmi.

Maliyyə mexanizminin ictimai istehsala təsiri nöqtəyi-nəzərindən ona yanaşıldıqda onun aşağıdakı fəaliyyət dairələri seçilir: resursların səfərbərliyə alınması, maliyyələşdirmə, maddi-maraq yaradılması və s.

Maliyyə mexanizminin hər bir həlqəsi və hər bir fəaliyyət dairəsi vahid təmin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Onlar bir-birindən asılı və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Bununla birlikdə həm fəaliyyət dairələri və həm də ayrı-ayrı həlqələr nisbi müstəqilliyə malikdirlər. Bu hal maliyyə mexanizminin bütün tərəflərini daima razılaşdırmaq zərurəti doğurur.

Maliyyə mexanizmi həlqələrinin daxilən bir-biri ilə bağlılığı onun təsirli olmasının mühüm şərtidir.

Maliyyə mexanizminin fəaliyyəti hüquqi reqlamentləşdirmə, planlaşdırma və idarəetmə vasitəsilə təmin edilir. Hüquqi reqlamentləşdirmə ölkədə dövlət tərəfindən maliyyə fəaliyyətinin təşkilini tənzimləyən hüquqi aktların qəbulu ilə təmin edilir. Maliyyənin idarəedilməsi isə dövlət və iqtisadi subyektlərin idarəetmə orqanları tərəfindən təmin edilir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin əsas tərkib elementlərindən biri vergilər və ya vergi mexanizmidir. Hər bir ölkədə vergi siyasətinin düzgün qurulması, mexanizmin obyektiv reallıqlar əsasında formalaşması və fəaliyyəti son dərəcə vacibdir və bu məsələ dövlətin xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə vergi mexanizmi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının “qan-damar” sistemini təşkil edir.

Bu baxımdan geridə qalmış regionların inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə həmin regionlara vergi güzəştlərinin verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə bu təcrübədən yəni regional inkişafı stimullaşdırmaq üçün geridə qalmış regionlara vergi güzəştlərinin verilməsi və ya müəyyən müddətə bəzi vergilərdən azad olunması təcrübəsindən geniş istifadə olunmaqdadır. Məsələn, ABŞ-nin Luiziana, Tennesi və digər cənub ştatlarında bəzi vergilərin məbləği sənaye cəhətdən inkişaf etmiş şimal –şərq ştatlarına nisbətən gözəçarpacaq dərəcədə (1/3 hissə) az tətbiq olunur.

Fransada zəif inkişaf etmiş regionlarda yaradılan müəssisələr ticarət-sənaye potensiallarına qədər vergilərdən azad olunurlar. Kanadanın zəif mənimsənilmiş ərazilərində isə yeni yaradılan müəssisələr mənfəət vergisindən azad olunur və əmlak vergisi üzrə güzəştlərdən istifadə edirlər.

Beləliklə, vergi güzəştləri iki istiqamətdə verilir. Birinci istiqamət vergidən tam və ya müvəqqəti azad olunma və vergi dərəcələrinin azaldılması yolları ilə, ikinci istiqamət isə vergi tutulan bazanın azaldılması hesabına təmin edilir. Regionların inkişafının təmin edilməsinin əsas amili bura investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlıdır. Buna görə də vergi güzəştləri, ilk növbədə, investisiyaların regiona cəlb edilməsi ilə əlaqədar olmalıdır. Investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə verilən əsas vergi güzəştlərinə mənfəət və digər vergi növləri üzrə vergi tətillərinin verilməsi, aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi və s. aid edilə bilər.

Vergi tutulan bazanın azaldılmasına isə vergilərin hesablanması zamanı istehsal edilən məhsul və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilən xərclərin artırılması, amortizasiya normalarının yüksəldilməsi, sürətləndirilmiş amortizasiya normalarının tətbiqi və sairə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin tətbiqinin müsbət və mənfi xüsusiyyətləri mövcuddur. Belə ki, vergi güzəştləri bir tərəfdən dövlət gəlirlərinin azalmasına səbəb olursa, digər tərəfdən investisiyaların cəlb edilməsi və bunun əsasında əlavə iş yerlərinin yaranması, əlavə məhsul buraxılışı, regionlarda vergitutma bazasının artması ilə regional inkişafa stimula da yarada bilər.

Regional inkişafa maliyyə mexanizminin əsas təsir vasitələrindən biri də regionlara dövlətin ayırdığı subsidiyalar hesab oluna bilər. Belə subsidiyalar yerli idarəetmə orqanlarının büdcə gəlirlərini tamamlamaq, regionda özəl sahibkarlığın investisiya və cari xərclərinin bir hissəsini kompensasiya etmək, əhəlinin sosial təminatını yüksəltmək və ya gəlirlərini artırmaq üçün verilir.

Məsələn, 2010-cu ildə Danimarkada mərkəzi hökumət tərəfindən yerli hakimiyyət orqanlarına verilən subsidiyaların (transferlərin) məbləği ÜDM-un 19,2%-nə, Finlandiyada bu göstərici 6,6%-ə, Norveçdə 6,0%-ə, Cənubi Koreyada 7,6%-ə bərabər olmuşdur. Həmçinin, 2011-ci ildə dövlət büdcəsindən subsidiyalar yerli büdcə gəlirlərinin Danimarkada 56,5 faizini, Finlandiyada 29,6 faizini, Niderlandda 70,2 faizini, Polşada 48,8 faizini, Estoniyada 38,3 faizini, Norveçdə isə 43,2 faizini təşkil etmişdir.

Dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə verilən subsidiyaların həcmi ölkənin vergi sistemi ilə əlaqəli olur. Belə ki, vergilər mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanırsa, onda yerli büdcələrin gəlirlərində dövlət büdcəsindən subsidiyaların payı yüksək olur və bu amil mərkəzi hökumət tərəfindən yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətlərinə təsir imkanlarını artırır. Vergilərin yığılmasının qeyri-mərkəzləşdirilmiş formasında və ya vergilərin bölgüsünün qanunla müəyyən olduğu hallarda yerli büdcələrdə dövlət büdcəsindən verilən subsidiyaların payı az olur. Dövlət büdcəsindən yerli büdcələrə verilən subsidiyaların həcmində ölkənin inkişaf səviyyəsi də təsir göstərir. Belə ki, inkişafın aşağı səviyyəsində regionlarda infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi

prioritet istiqamətlərdən olur. Regionun infrastruktur təminatı yüksəldikcə, onların saxlanması və istismarı xərcləri, həm də sosial xidmətlərin göstərilməsinə yönəldilən vəsaitləri artır və bu amillər də yerli hakimiyyət orqanlarının xərclərini yüksəldir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli hakimiyyət orqanlarına subsidiyaların verilməsi meyarlarının müəyyən edilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə subsidiyalar ayrılarkən, ilk növbədə büdcə xərclərinə olan tələbatın həcmnin regionlar üzrə fərqli olması nəzərə alınmalıdır. Belə ki, regionların əhalisinin sayı, ərazisi, inkişaf səviyyəsi büdcə xərclərinin və yerli gəlirlərin həcminə təsir göstərir ki, bu fərqi də dövlət büdcəsindən ödənilməsi təmin edilməlidir.

Hazırda bəzi Avropa ölkələrində geridə qalmış regionlarda yaradılan və fəaliyyət göstərən müəssisələrin investisiya xərclərinin, enerji xərclərinin, kadr hazırlığına çəkilən xərclərin bir hissəsinin kompensasiya edilməsi üçün subsidiyaların ayrılması təcrübəsinə geniş yer verilir. Məsələn, İsveçdə ayrı-ayrı regionlarda yeni biznes sahələrinin yaradılması və mövcud biznesin genişlənməsi üçün regional investisiya subsidiyaları və məşğulluqla bağlı subsidiyalar verilir. Investisiya subsidiyaları İsveç İqtisadi və Regional İnkişaf Agentliyi tərəfindən maliyyələşdirilir. Bu subsidiyalar verilərkən investisiyanın növü, müəssisənin tipi və investisiyaların qoyulduğu regionlar nəzərə alınır. Bu zaman region üçün əhəmiyyətli fəaliyyət sahələrində, turizm, sənaye xarakterli sahələrdə yaradılan və fəaliyyət göstərən müəssisələrə üstünlük verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya subsidiyaları Fransa, Almaniya və digər inkişaf etmiş ölkələrdə də geniş tətbiq olunur.

İsveçdə tətbiq edilən digər subsidiya forması məşğulluğa görə subsidiyadır. Bu subsidiyalar əsasən regionlarda prioritet sahələrdə yaradılan və fəaliyyətlərini genişləndirən müəssisələrə verilir. Bu zaman yeni yaradılan iş yerlərinin nisbətən uzunmüddətli olması və işsizlərin və ya işdən azad olunanların işə qəbul edilməsi əsas götürülür. Məşğulluğa görə subsidiyaların maksimum məbləği aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

(min isveç kronu)

	A regionu	B regionu
Birinci il	66	40

İkinci il	66	40
Üçüncü il	66	40
Cəmi maksimum	198	120

Cədvəldən də göründüyü kimi, müəssisəyə üç il ərzində işə götürülən hər bir tam ştat işçi üçün A regional inkişaf zonasında 66 min isveç kronu, B regional inkişaf zonasında isə 40 min isveç kronu subsidiya verilir. Birinci ildən sonrakı illər üçün subsidiyalar müəssisədə işçilərin artımına görə verilir. Məşğulluğa görə müəssisələrə verilən subsidiyalar adətən digər subsidiyalarla eyni zamanda verilmir, yəni müəssisələr adətən bu subsidiyaların birindən istifadə edə bilirlər.

Beləliklə, göründüyü kimi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət geridə qalmış regionlarda məşğulluğun təmin olunması və iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi üçün əhəmiyyətli xərclər çəkir.

Regional inkişafda vergi güzəştlərinə nisbətən subsidiyaların üstünlüyü sonuncuların ünvanlı xarakterə malik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, vergi güzəştləri adətən ümumi xarakter daşdığından, onların regionda istehsalın həcminə deyil, mövcud istehsalın strukturunun dəyişməsinə təsir göstərmə imkanları daha böyük olur. Belə ki, bir çox hallarda bu güzəştlərin həcmi istehsalın həcmində artımına təsir edə bilmir. Bununla belə, regionda vergi güzəştlərinin tətbiqi subsidiyalara nisbətən daha çox iqtisadi subyektləri əhatə edir və bu güzəştlərdən faydalanmaq mexanizmi subsidiyalara nisbətən daha asandır.

Regionlar arası fərqlərin aradan qaldırılması və inkişafın təmin edilməsində regionlara güclü investisiya axınlarının yönəldilməsi və bu əsasda istehsal obyektləri və infrastrukturun yaradılması böyük önəm daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştləri və dövlət subsidiyaları regionların inkişafının təmin edilməsinin təsirli vasitələri olsa da, regionlara investisiya cəlb edilməsində həlledici amillər deyildir. Hazırda yuxarıda da qeyd olunduğu kimi investisiyaların regionlara cəlb edilməsinin uzunmüddətli təsir vasitələrindən biri kimi regionlarda infrastrukturun inkişaf etdirilməsi önə çıxır.

Infrastrukturun inkişaf səviyyəsi regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsini müəyyən edən əsas amillərdəndir. Həm istehsal, həm də sosial infrastruktur regionda

İqtisadi artıma təsir göstərir. Məsələn, regionda nəqliyyatın inkişafı yolda olma vaxtını azaldır, nəqliyyat vasitələrinin istismar xərclərini aşağı salır və təhlükəsizliyi yüksəldir. Həmçinin nəqliyyatın inkişafı regionun daxili bazarına region xarici məhsulların daxil olmasını, regionda istehsal edilən məhsulların xaricə çıxışını asanlaşdırır. Belə halda, regionda maddi resursların hərəkət müddətinin və yolda olan itkilərin azalması, rəqabətin yüksəlməsi iqtisadi səmərəliliyin yüksəlməsinə səbəb olur.

Regionun elektrik, qaz, su təchizatının lazımi səviyyədə olmaması burada yeni müəssisələrin yaradılmasını çətinləşdirir. Həmçinin, regionun təhsil, səhiyyə, rabitə və digər müəssisələrlə lazımi səviyyədə təmin olunmaması da əhəlinin həyat səviyyəsinin aşağı olmasına səbəb olur. Bu baxımdan dövlət investisiyalarının geridə qalmış regionlara yönəldilməsi onların rəqabət qabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir. Xüsusilə, dövlət tərəfindən regionda bazar infrastrukturunun formalaşması, elmin və təhsilin inkişafının dəstəklənməsi regionun iqtisadi-sosial inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət investisiyaları hesabına regionda infrastrukturun yaradılması regionun iqtisadiyyatına aşağıdakı istiqamətlərdə təsir göstərir:

- Regionda infrastruktur obyektlərin yaradılması regionda istehsalın həcmi artırır;
- Dövlət investisiyaları hesabına regionda infrastruktur obyektlərinin yaradılması bu obyektlərlə bağlı əlaqədar istehsalların da yaranmasına səbəb olur;
- Nəhayət infrastruktur sahələrin inkişafı regionda həyat səviyyəsinin də yüksəlməsinə səbəb olur.

Beləliklə, regionda infrastruktur sahələrin inkişafı regionun investisiya cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bu da yekunda regiona əlavə investisiyaların cəlb edilməsinə səbəb olur və regionda məhsuldarlığı yüksəldir.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, vergi, gömrük və digər güzəştlərin verilməsinə, zəruri infrastrukturun yaradılmasına və sairəyə əsaslanan xüsusi inkişaf zonalarının yaradılması da dövlətin regional inkişafında maliyyə mexanizminin əsas vasitələrindən biridir. Belə zonalara azad ticarət zonaları, sənaye parkları, elmi-sənaye

parkları, texnoparklar, sənaye zonaları və sairə aiddir. Dövlət bu zonaların yaradılması prosesində zəruri infrastruktur formalaşdırılmasını həyata keçirə, müxtəlif güzəştlər tətbiq edə bilər.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində maliyyə mexanizminin və onun tərkib hissələrinin təsir imkanları və rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, bu təsir vasitələrinin seçilməsində onların səmərəliliyinin əsaslandırılması mühümdür. Belə ki, bazar qüvvələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regional fərqləri azaltmadığından, bu vasitələrin təsiri bazar amilləri hesabına ciddi şəkildə məhdudlaşa bilər. Həmçinin, bəzi hallarda seçilmiş vasitələr qarşıya qoyulmuş məqsədləri nail olmağa imkan vermir və nəticədə cəmiyyət itkilərlə qarşılaşır. Buna görə də regional siyasətin formalaşdırılması və onun maliyyə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi ətraflı əsaslandırmaların aparılmasını tələb edir.

FƏSİL 2. Regionların inkişafında müasir maliyyə mexanizminin yeri və inkişaf meylləri

2.1. Regional inkişafın təmin edilməsində dövlət tənzimlənməsinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Regional inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində son illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar qəbul edilmiş dövlət proqramlarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” bu istiqamətdə atılan mühüm addım kimi xüsusi önəm kəsb edir.

Regionlarda mövcud olan əmək ehtiyatlarından, təbii və iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə etmək, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmək və aqrar sektorda islahatları dərinləşdirmək, əhalinin məşğulluğunu artırmaq, yoxsulluğun səviyyəsini azaltmaq, infrastrukturunu yeniləşdirmək, əlverişli investisiya şəraiti, müasir tipli müəssisələr, yeni iş yerləri yaratmaq qeyd olunan proqramların əsas istiqamətləri kimi müəyyən olunur.

Son illərdə eyni zamanda, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarına daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə olaraq 17 sərəncam imzalanmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, Bakı şəhərinin ətraf qəsəbələrini abadlaşdırmaq, onların resurslarından daha səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 27 fevral tarixli 1338 nömrəli Sərəncamı ilə “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı” təsdiq

olunmuşdur. Bu Proqramda hər bir qəsəbə üzrə müxtəlif sahələri əhatə edən konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları (2004-2008-ci və 2009-2013-cü illər)”nın uğurlu icrası nəticəsində ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin səviyyəsində yüksək artım əldə edilmiş, sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda 2000-2013-cü illərdə makroiqtisadi göstəricilər üzrə inkişaf dinamikası

S №	Göstəricilər	İLLƏR						
		2000	2001	2002	2003	2004	2006	2013
1.	Ümumi daxili məhsul (ÜDM) – mln. manat	4718,1	5315,6	6062,5	7146,5	8530,2	18037,1	57708,2
2.	Sənayedə ümumi daxili məhsul (ÜDM) – manat	1699	1999,6	2270,0	2666,9	3268,6	10504,6	33696,7
3.	Kənd təsərrüfatında (ÜDM) mln. manat	751,0	780,3	834,8	876	923,5	1170,9	5244,6
4.	Adambaşına düşən (ÜDM) – manat	591,1	665,2	752,9	880,8	1042	2156,4	4039,0
5.	Orta aylıq əmək haqqı – manat	44,3	52,0	63,1	77,4	99,4	149	419

Qeyd: Cədvəl 2013-ci il statistik toplu əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəl materiallarından göründüyü kimi istər ayrı-ayrı göstəricilər, istərsə də ayrı-ayrı istehsal sahələri üzrə dinamik inkişaf vardır və bu inkişaf getdikcə yüksəlir. Bu ölkədə aparılan düzgün iqtisadi siyasətdən, onun getdikcə daha geniş formada reallaşmasından xəbər verir.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu on il ərzində ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri sürətlə yaxşılaşmış, ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ümum daxili məhsulun həcmi 2,8 dəfə, qeyri – neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Iqtisadi rayonlar üzrə ümumi məhsul buraxılışında ayrı-ayrı iqtisadi rayonların payı (Bakı şəhəri istisna olmaqla) (faizlə)

	2003	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İqtisadi rayonlar	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Abşeron	7,8	10,8	9,5	9,8	10,7	7,4	6,5	6,9	7,8

Gəncə-Qazax	17,7	17,7	19,2	17,3	16,3	17,4	17,5	16,6	16,2
Şəki-Zaqatala	6,9	6,7	6,8	7,7	7,4	7,5	7,6	8,1	9,4
Lənkəran	9,2	8,9	9,0	8,8	7,7	8,2	8,0	7,6	7,1
Quba-Xaçmaz	8,5	7,9	8,3	8,9	12,3	9,5	10,5	9,7	8,4
Aran	36,0	33,5	32,2	31,3	28,9	29,9	28,6	28,7	27,7
Yuxarı Qarabağ	3,0	2,7	2,6	3,3	3,2	2,5	2,6	2,1	2,4
Kəlbəcər- Laçın	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,5
Dağlıq Şirvan	3,5	3,5	3,3	3,5	3,5	4,3	4,2	3,4	3,4
Naxçıvan	7,2	8,0	8,8	9,2	9,8	13,0	14,2	16,6	17,1

Qeyd: Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2003-2012

Bu müddətdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Yeni açılmış iş yerlərinin 80 faizə yaxını regionların payına düşmüşdür. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Regionlar üzrə yeni yaradılmış daimi iş yerləri (2007-2012-ci illər üzrə)

		2007	2008	2009	2010	2011	2012
	Cəmi:	146870	122924	73613	73009	94111	120355
Ölkə üzrə	Daimi iş yeri	105611	89557	54515	52721	72353	95685
Bakı	Cəmi	30589	35076	20061	16153	28158	38677
	Ondan daimi iş yerləri	30477	34899	20061	16153	28158	38677
İqtisadi rayonlar üzrə	Cəmi	116281	87848	53552	52506	65953	81678
	Ondan daimi iş yerləri	75134	54658	34454	33216	44195	57008
Abşeron	Cəmi	11177	7599	5382	3617	5162	5211
	Ondan daimi iş yerləri	7220	5500	4275	3279	4605	4728
Gəncə-Qazax	Cəmi	22320	18396	9586	10599	13941	17432
	Ondan daimi iş yerləri	14165	9869	5944	5914	8824	9467
Şəki-Zaqatala	Cəmi	7751	6332	3988	3943	5150	5545
	Ondan daimi iş yerləri	5361	3950	3129	3086	3804	4569
Lənkəran	Cəmi	12051	10074	4479	5066	5643	9087
	Ondan daimi iş yerləri	6018	5125	2678	2798	3299	5480
Quba-Xaçmaz	Cəmi	7156	5043	5020	5965	5078	5376
	Ondan daimi iş yerləri	2636	2481	2045	2472	3055	3247
Aran	Cəmi	27071	17201	13446	13894	18585	20083

	Ondan daimi iş yerləri	18293	11980	9389	9933	12335	14020
Naxçıvan	Cəmi	5827	6434	4742	3556	3669	8069
	Ondan daimi iş yerləri	4021	4462	3458	2837	3085	7743

Qeyd: Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2007-2012.

2003-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyaların ümumi həcminin yalnız 26,8 faizi daxili mənbələrdən maliyyələşirdisə, 2013-cü ildə daxili investisiyaların xüsusi çəkisi 62,5 faizə çatmışdır. Ümumilikdə, 2004-2013-cü illərdə daxili investisiyalar 14,6 dəfə, qeyri-neft sektoruna investisiyalar 12,9 dəfə artmış, regionlara bütün mənbələr hesabına 50,7 milyard manat vəsait yönəldilmişdir.

Əsas kapitalla investisiyaların həcmində ayrı-ayrı iqtisadi rayonların payı (faizlə)

	2003	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İqtisadi rayonlar	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Abşeron	11,7	23,4	21,1	13,9	13,4	9,3	4,3	5,7	7,1
Gəncə-Qazax	12,2	15,2	12,1	9,8	13,1	17,6	15,2	16,4	15,0
Şəki-Zaqatala	4,5	3,6	9,3	10,1	6,7	5,3	6,6	8,6	14,2
Lənkəran	6,3	3,6	8,5	5,6	4,9	3,1	4,9	4,6	4,3
Quba-Xaçmaz	7,8	7,8	13,1	9,8	21,6	14,9	20,2	16,0	12,1
Aran	20,2	13,8	14,4	24,6	20,5	21,4	20,9	24,7	23,7
Yuxarı Qarabağ	5,9	1,8	3,7	6,8	4,7	0,9	3,1	1,1	1,4
Kəlbəcər-Laçın	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Dağlıq Şirvan	1,1	3,6	1,6	4,4	4,2	7,2	6,6	3,3	3,2
Naxçıvan	30,3	27,1	16,1	14,9	10,9	20,2	18,2	18,5	19,0

Qeyd: Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2012.

2003-2012-ci illərdə ölkə üzrə əsas kapitalla investisiyaların həcmi 4,1 dəfə, Bakı şəhəri üzrə 2,8 dəfə, regionlar üzrə 24,7 dəfə artmışdır. Bu dövrdə ölkə üzrə əsas kapitalla investisiyaların həcmində Bakı şəhərinin payı 94,5-61,7% intervalında

dəyişmiş, yəni 32,8 faiz azalmış, regionların payı isə 5,5-38,3% intervalında dəyişərək, yəni 32,8% artmışdır. Eyni zamanda bu dövrdə ölkə üzrə adambaşına düşən əsas kapitalla investisiyaların həcmi 3,6 dəfə (1188,6 manat), Bakı şəhəri üzrə 2,3 dəfə (2484,5 manat), regionlar üzrə 22 dəfə (683,1 manat) artmışdır. 2003-cü ildə regionlarda adambaşına düşən əsas kapitalla investisiyaların həcmi Bakı səhərindən 59,5 dəfə, 2012-ci ildə 6,2 dəfə az olmuşdur.

Bu müddət ərzində innovasiya xarakterli texnologiyaların tətbiqi davam etdirilmiş, yeni müəssisələr yaradılmış, müəssisələrin istehsal potensialı artırılmış, ölkə sənayesində 2,7 dəfə artım qeydə alınmışdır. Sənaye məhsulunun ümumi həcmində qeyri-dövlət müəssisələrinin məhsulunun payı 2003-cü ildə 56,8 faiz, hazırda isə 81,4 faiz təşkil edir. Bütün bunlar sənayedə işgüzar fəallığın artmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına, kiçik sahibkarlığın inkişafına güclü təkan vermişdir.

İqtisadi regionlar üzrə sənaye məhsulunun istehsalında ayrı-ayrı iqtisadi rayonların payı (faizlə)

	2003	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
İqtisadi rayonlar	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Abşeron	20,7	27,5	24,5	23,3	24,0	18,4	17,5	19,3	18,9
Gəncə-Qazax	13,8	15,6	18,6	12,8	12,3	11,1	15,7	10,7	12,3
Şəki-Zaqatala	1,6	1,0	1,3	2,8	3,1	3,5	3,4	3,1	2,8
Lənkəran	1,8	1,9	1,9	2,3	2,3	3,1	2,8	2,7	2,4
Quba-Xaçmaz	3,4	3,6	3,2	4,4	4,5	4,4	3,8	3,6	2,8
Aran	54,6	46,4	43,5	44,4	43,4	42,5	36,8	32,1	30,3
Yuxarı Qarabağ	0,5	0,3	0,3	0,6	0,5	0,7	0,6	0,5	0,5
Kəlbəcər-Laçın	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Dağlıq Şirvan	0,4	0,3	1,0	0,9	0,5	0,8	0,6	0,4	0,5
Naxçıvan	3,2	3,4	5,6	8,3	9,3	15,5	18,8	27,6	29,5

Qeyd: Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2003-2012.

Sənayenin maşınqayırma, metallurgiya, kimya, mebel, toxuculuq, qida və digər sahələrində dinamik artım baş vermiş, dünya iqtisadiyyatının böhranla üzləşdiyi dövrdə belə Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda inkişafa nail olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək, ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrini təşkil etmək, əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq istiqamətində Sumqayıt Texnologiyalar Parkının, Sumqayıt Kimya Sənaye və Balaxanı Sənaye Parklarının, Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması və s. mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Respublikada son illərdə kənd təsərrüfatına kapital qoyuluşu 78,2% artmışdır. Təbii ki, bu proses gələcəkdə daha geniş xarakter alacaq və kənd təsərrüfatının yenidən qurulmasının ən başlıca amillərindən biri olacaqdır. Çünki aqrar bölmə demək olar ki, bütün dövrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi əsasını təşkil etmiş, onun inkişafına təkan vermiş və gələcəkdə də çox böyük inkişaf imkanlarına malik olan xalq təsərrüfatı sahəsidir. Başqa sözlə, o, Azərbaycan iqtisadiyyatının kompleks və dinamik inkişafında bir növ özək, aparıcı və impulsverici istehsal sahələrindən olmalıdır.

Hazırda aqrar bölmə üzrə makroiqtisadi göstəricilər və ölkə iqtisadiyyatında yeri qısaca olaraq aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə inkişaf dinamikası və meylləri

S №	Göstəricilər	illər						
		2000	2001	2002	2003	2004	2006	2013
1.	Kənd təsərrüfatı üzrə ÜDM-un inkişaf dinamikası (mln. manat)	751	780,3	834,8	876	923,5	1170,9	5244,6
2.	Kənd təsərrüfatında əsas fondların artım dinamikası (mln. manat)	2611,4	2672,3	2705,8	2743,4	2800,2	3157,5	4235,4
3.	Ölkə üzrə ÜDM-da kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi %-lə	15,9	14,7	13,8	12,4	10,8	6,5	9,7

Mənbə: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri 2013. Bakı, 2013

Verilən statistik materiallardan göründüyü kimi, kənd təsərrüfatında müəyyən irəliləyişlər nəzərə çarpır və o ölkə iqtisadiyyatında əsas rol oynayan sahələrdəndir.

Lakin artım sürətinin kifayət qədər olmaması təbii ki, bu sahədə müəyyən problemlərin olması, aparılan iqtisadi islahatların hələ başa çatmaması və iqtisadi mexanizmin təkmilləşmə zərurəti ilə bağlıdır.

Bununla belə kənd təsərrüfatı sahəsində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etdirilmiş, ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının istifadə etdikləri yanacaqın, motor yağlarının və mineral gübrələrin dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsi, eləcə də dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına buğda istehsalının stimullaşdırılması məqsədilə yardım verilməsi, toxumçuluq və damazlıq işləri üzrə müəyyən işlərin görülməsi, aqroservis xidmətlərindən güzəştli qiymətlərlə istifadə, Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və Kənd Təsərrüfatı Kreditləri üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarna verilmiş güzəştli kreditlər kənd təsərrüfatı istehsalının ilbəlil dinamik inkişafını təmin edən amillərdən olmuşdur.

Respublika üzrə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu son 10 ildə 1,5 dəfə, taxıl istehsalı 43,9 faiz, kartof istehsalı 29,1 faiz, tərəvəz 17,8 faiz, bostan məhsulları 20,5 faiz, meyvə və giləmeyvə 49,1 faiz, üzüm istehsalı isə 2,4 dəfə artmışdır.

2003-2012-ci illərdə ölkə üzrə kənd təsərrüfatı istehsalının 99,5 faizi regionların, 0,5 faizi isə Bakı şəhərinin payına düşmüşdür.

Ölkə üzrə kənd təsərrüfatı istehsalında ayrı-ayrı iqtisadi rayonların payı

	2003	2004	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Ölkə üzrə	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Bakı	0,4	0,4	0,6	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5
İqtisadi rayonlar	99,6	99,6	99,4	99,4	99,4	99,5	99,6	99,5	99,5
Abşeron	1,7	1,7	1,5	1,9	1,9	2,1	2,0	1,5	1,5
Gəncə-Qazax	19,1	18,2	20,2	21,7	20,3	18,9	19,6	18,9	16,5
Şəki-Zaqatala	9,0	9,4	9,0	8,8	10,1	9,9	9,7	9,9	8,9
Lənkəran	11,4	12,0	11,4	12,2	11,3	10,8	10,6	10,6	9,7
Quba-Xaçmaz	11,3	10,7	10,9	12,1	11,7	11,3	10,9	10,7	9,9

Aran	33,3	33,5	32,8	30,2	30,2	31,8	31,0	31,7	28,5
Yuxarı Qarabağ	3,2	3,4	3,1	3,3	4,0	4,2	3,8	3,9	3,8
Kəlbəcər- Laçın	0,5	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8
Dağlıq Şirvan	5,0	5,1	4,7	4,2	4,5	4,5	4,4	4,5	4,3
Naxçıvan	5,1	5,1	5,2	4,5	4,8	5,3	6,9	7,0	6,5

Qeyd: Azərbaycanın regionları. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2003-2012

Regionlarda yaradılmış pilot taxılçılıq təsərrüfatlarında ötən il rekord həcmdə - hər hektardan 55 sentner taxıl və 100 sentnerdən artıq yüksək keyfiyyətli qarğıdalı yığılmışdır. Hazırda Beyləqan, Hacıqabul, Cəlilabad və Xaçmaz rayonlarında 5 iri fermer təsərrüfatlarının yaradılması işləri aparılır.

Aqrar sektorda emalçılar ilə istehsalçılar arasında kooperasiya münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi, fermerlərin dövlətin dəstək mexanizmlərindən daha səmərəli istifadə etməsi məqsədilə regionlarda 50 başlıq südlük cins iribuynuzlu təsərrüfatların yaradılmasına başlanılmışdır. Bu mexanizm ət və süd məhsulları istehsalının artırılmasında, emal sənayesinin davamlı və fasiləsiz xammalla təmin olunmasında, iribuynuzlu mal-qaranın cins tərkibinin yaxşılaşdırılmasında, kiçik sahibkarlığın daha sürətli inkişafında əhəmiyyətli olacaqdır.

Xüsusilə vurğulamaq vacibdir ki, illik istehsal gücü 55 min ton quş əti, 164 milyon əmtəlik yumurta olan 39 quşçuluq müəssisəsinin yaradılması və fəaliyyətinin təmin olunması quş əti idxalının 73 faiz azalmasına səbəb olmuşdur.

Eyni zamanda, 20 min başlıq 16 cins heyvandarlıq kompleksinin, illik gücü 175 min ton olan 7 süd, illik gücü 81 min ton olan 7 ət istehsalı müəssisəsinin açılması nəticəsində ət və süd istehsalı artmış, özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmişdir.

Bundan başqa, 28 intensiv bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatının, 30 müasir istixana kompleksinin və illik gücü 120 min ton olan 15 meyvə-tərəvəz emalı müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması nəticəsində bu sahədə istehsal və ixrac imkanları xeyli artmışdır.

Onu da qeyd etmək ki, yerli istehsal sahələrinin yenidən qurulması və uğurla həyata keçirilən aqrar islahatların aparılması bir sıra yerli qida məhsullarının istehsalının artmasına və ölkəmizə idxalının azalmasına səbəb olmuşdur. Yerli

məhsullar daxili bazarımızı zənginləşdirmiş, əsas qida məhsullarına idxaldan asılılığımızı azaltmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və satışı üzrə ümumi tutumu 203 min ton olan 40 logistik mərkəzin və ümumi tutumu 342 min ton olan 21 taxıl anbarı kompleksinin yaradılması əhalinin ilboyu keyfiyyətli yerli məhsullarla təminatında, istehsal olunan meyvə-tərəvəzin və taxılın tədarükündə, ixracın artmasında, qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynamalıdır.

2003-2012 ci illər ərzində qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə, o cümlədən meyvə-tərəvəzin emal məhsullarının ixracı 2,5 dəfə, ixrac olunan qeyri-neft məhsullarının çeşidi 1,7 dəfə, ixrac ölkələrinin sayı isə 20 vahid artmışdır.

Respublikamızda son illərdə regionlarda, xüsusilə aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına dövlətin maliyyə dəstəyi daha da yaxşılaşmış, güzəştli kreditlərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və bu sahəyə dövlət qayğısının artırılması məqsədilə hər iki regional İnkişaf Proqramlarının icrası dövründə Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına ölkə üzrə ümumilikdə 19,1 min sahibkarlıq subyektinə 1,2 milyard güzəştli kredit verilmiş, nəticədə 110 min yeni iş yeri yaradılmışdır.

Aqrar bölməyə ayrılan kredit qoyuluşlarının inkişaf dinamikası

S №	Göstəricilər	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2007	2012
1.	Respublika iqtisadiyyatına cəmi kredit qoyuluşu (mln.man.) O cümlədən:	466,5	486,2	520	670	989,5	1441	2493,4	9984,6
2.	Aqrar bölməyə kredit qoyuluşu (mln.man.)	36,9	14,6	19,9	30,2	56,2	97,6	139,6	546,2
3.	2000-ci ilə nisbətən %-lə	100	39,5	53,9	81,8	152,3	264,4	378,3	1480,2
4.	Ümumi kredit qoyuluşunda aqrar bölmənin xüsusi çəkisi %-lə	7,9	3,0	3,8	4,5	5,7	6,8	5,6	4,7

Mənbə: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri, 2012

Cədvəl materiallarından da görüldüyü kimi son illərin dinamikasında aqrar bölmə üçün ayrılan kreditlərin həcmində müəyyən inkişaf vardır. Məsələn, 2012-ci ildə 2000-ci ilə nisbətən aqrar bölməyə ayrılan ümumi kreditin həcmi dəfələrlə artmışdır. Bu

müsbət haldır. Lakin bununla belə, ayrılan kreditlərin həcmi azlıq təşkil edir və tələbatdan çox dala qalır. 2012-ci ilin məlumatlarına əsasən aqrar bölməyə kredit qoyuluşları ümumi kredit qoyuluşlarının cəmi 4,7 %-ni təşkil edir. Halbuki indiki şəraitdə, iqtisadi inkişafımızın müasir mərhələsində dövlət kreditinin əsaslı surətdə artırılmasına həm böyük zərurət, hən də imkanlar vardır.

2011-2012-ci illərdə ölkə üzrə kreditlərin orta hesabla 87,5 faizi Bakı şəhərinin payına, 12,5 faizi isə regionların payına düşmüşdür. Regionlarda kreditlərin orta faiz dərəcəsi 20,1 faiz olduğu halda, ölkə üzrə 15,9 faiz və Bakı şəhəri üzrə isə 15,2 faiz olmuşdur. Regionlar üzrə adambaşına kredit qoyuluşu ölkə səviyyəsindən 6,3 dəfə (1143,6 manat), Bakı şəhərindən isə 24,2 dəfə (4980,9 manat) aşağı olmuşdur.

Iqtisadi rayonlar üzrə kredit qoyuluşu ayrı-ayrı iqtisadi rayonların payı (faizlə)

	Kreditlərin cəmi məbləği, mln. manatla		Orta faiz (%) dərəcəsi		Ölkə üzrə ümumi kreditlərin həcmində payı, faizlə		İqt. r-lar üzrə ümumi kreditlərin həcmində payı, faizlə		Adambaşına kredit qoyuluşlarının məbləği, manatla	
	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012	2011	2012
Ölkə üzrə cəmi	9852,8	12720,5	16,3	15,4	100	100	-	-	1081,4	1358,2
Bakı şəhəri	8592,0	11174,4	15,7	14,7	87,2	87,6	-	-	4106,3	5195,5
İqtisadi r-lar	1260,8	1546,1	19,8	20,3	12,8	12,2	100	100	179,6	214,6
Abşeron	279,9	366,3	18,8	17,8	2,8	2,9	22,2	23,7	535,4	680,3
Aran	279,6	339,5	21,9	22,1	2,8	2,7	22,2	22,0	152,5	274,8
Dağlıq Şirvan	31,6	37,4	19,5	22,2	0,3	0,3	2,5	2,4	109,8	126,4
Gəncə-Qazax	268,5	334,1	21,4	20,4	2,7	2,6	21,3	21,6	225,3	274,8
Quba-Xaçmaz	100,4	132,3	21,5	19,7	1,0	1,0	8,0	8,6	201,4	258,5
Lənkəran	117,0	136,2	24,6	24,5	1,2	1,1	9,3	8,8	138,7	156,9
Şəki-Zaqatala	102,2	95,5	21,5	23,8	1,0	0,8	8,1	6,2	177,7	162,5
Yuxarı Qarabağ	10,7	14,9	19,6	22,1	0,1	0,1	0,9	1,0	17,2	23,4
Kəlbəcər-Laçın	2,1	2,9	17,2	17,8	0,0	0,0	0,2	0,2	9,2	12,3
Naxçıvan	68,7	87,1	11,7	12,6	0,7	0,7	5,5	5,6	167,6	203,8

Qeyd: <http://www.nba.az>

Qısamüddətli və uzunmüddətli kredit qoyuluşu ayrı-ayrı iqtisadi rayonlar üzrə (manatla)

	Qısamüddətli kreditlər (milli valyutada)					Uzunmüddətli kreditlər (milli valyutada)				
	Kreditlərin cəmi, mln. manatla	Orta faiz dərəcəsi	Ölkə üzrə ümumi kreditlərin həcmində	İqt. r-lar üzrə üm. kreditlərin həcmində	Adambaşına kredit qoyuluşunun	Kreditlərin cəmi, mln. manatla	Orta faiz dərəcəsi	Ölkə üzrə ümumi kreditlərin həcmində	İqt. r-lar üzrə üm. kreditlərin həcmində	Adambaşına kredit qoyuluşunun

			payı, %-lə	payı, %-lə	məb. manatla			payı, %-lə	payı, %-lə	məb. manatla
Ölkə üzrə	2514,4	18,1	100	-	268,7	6008,5	14,1	100	-	642,2
Bakı	2151,9	17,2	85,6	-	1000,5	5226,5	13,6	87,0	-	2430,0
İqt. r-lar	362,5	25,4	14,4	100	50,3	782,0	17,3	13,0	100	108,5
Abşeron	91,7	16,5	3,7	25,3	170,4	151,5	17,7	2,5	19,4	281,3
Aran	97,8	25,7	3,9	27,0	51,8	160,2	18,1	2,7	20,5	84,9
Dağlıq Şirvan	9,2	31,9	0,4	2,6	31,2	19,6	16,0	0,3	2,5	66,3
Lənkəran	27,5	30,8	1,1	7,3	31,6	71,2	21,3	1,2	9,1	82,0
Gəncə- Qazax	73,0	25,4	2,9	20,1	60,0	178,3	17,5	3,0	22,8	146,6
Naxçıvan	16,2	21,8	0,6	4,5	34,3	68,2	10,0	1,1	8,7	159,7
Şəki- Zaqatala	19,7	25,9	0,8	5,4	33,5	47,6	20,7	0,8	6,1	81,0
Yuxarı Qarabağ	5,0	24,8	0,2	1,4	7,8	7,8	19,6	0,1	1,0	12,3
Kəlbəcər -Laçın	0,3	26,1	0,01	0,1	1,1	2,1	15,9	0,0	0,3	9,0
Quba- Xaçmaz	22,3	25,3	0,9	6,2	43,6	75,6	16,2	1,3	9,7	147,7

Qeyd: <http://www.cbar.az>

2011-2012-ci illərdə ölkə üzrə kreditlərin ümumi həcmində qısamüddətli kreditlərin 85,6 faizi Bakı şəhərinin, 14,4 faizi isə regionların payına düşmüşdür. Uzunmüddətli kreditlərin isə təqribən 87 faizi Bakı şəhərinin, 13 faizi isə regionların payına düşmüşdür. Bakı şəhəri üzrə adambaşına düşən qısamüddətli kreditlər regionlardan 19,9 dəfə, uzunmüddətli kreditlər isə 22,4 dəfə yüksək olmuşdur.

Bakı ilə yanaşı, regionlarda da turizm komplekslərinin, otellərin, istirahət mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi turizmin inkişafına, əhəlinin istirahətinə geniş imkanlar yaratmışdır. Son 10 ildə 14-ü regionlarda olmaqla, 35 beş ulduzlu otel istifadəyə verilmiş və bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin həlli, o cümlədən nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə 2004-2008 və 2009-2013-cü illərə dair qəbul edilmiş Dövlət Proqramları çərçivəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin yerinə yetirilməsi istiqamətində yerli və regional əhəmiyyətli layihələr gerçəkləşdirilmişdir.

Qeyd edək ki, regionların Dövlət Proqramında yol-nəqliyyat kompleksinin-dəmir yolu, avtomobil, hava, su nəqliyyatı və avtomobil yolları sahələrində müasir infrastrukturun yaradılması üzrə 64 tədbir nəzərdə tutulmuşdur.

Proqram çərçivəsində ölkənin avtomobil yollarında 8332 kilometr, o cümlədən 2622 kilometr respublika əhəmiyyətli və 5710 kilometr yerli əhəmiyyətli yol çəkilmiş, yenidən qurulmuş və təmir olunmuşdur. Bu yollarda 222 yeni körpü və yol ötürücüsü tikilmiş, 47 körpü isə əsaslı təmir olunmuşdur.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır.

"Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlar üzrə isə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

2.2. Xüsusi iqtisadi zonalar və regionların sosial-iqtisadi inkişafı

Bazar münasibətlərinin formalaşması istiqamətində baş verən mütərəqqi meyillər və iqtisadi potensialın perspektiv səmərəli inkişaf mənafeyi respublika ərazisində xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasını zəruriləşdirir. Xüsusi iqtisadi zonaların yaranması və səmərəli fəaliyyəti makroiqtisadi problemlərlə yanaşı respublikadaxili region və təsərrüfat sahələrinin təbii, əmək, maliyyə, elmi-texniki potensialından səmərəli istifadəyə kömək edə bilər.

Respublikada xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və regionların sosial-iqtisadi inkişafına onların təsirinin araşdırılmasından öncə xüsusi iqtisadi zonaların mahiyyətinin açılmasına ehtiyac vardır.

1973-cü il mayın 18-də Kiotoda keçirilən gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və harmonikləşdirilməsi üzrə beynəlxalq konvensiyada göstərilir ki, azad zona (franko zona) dedikdə, ölkə ərazisinin hər hansı bir hissəsi başa düşülür ki, burada məhsullara milli gömrük ərazisindən kənarında (gömrük eksteritoriallığı prinsipi) olan bir obyekt kimi baxılır və buna görə də onlar gömrük nəzarətindən keçirilmir, vergiyə cəlb edilmirlər. Başqa sözlə desək, xüsusi iqtisadi zona – xüsusi rejim altında fəaliyyət göstərən ölkə ərazisinin bir hissəsidir. Xüsusi iqtisadi zonalarda yerləşən təsərrüfat subyektləri xüsusi qanunvericiliyi özündə əks etdirən rejim altında fəaliyyət göstərirlər və onların bu fəaliyyəti tənzimlənir. Bu da özündə aşağıdakı vacib məsələləri əhatə edir: gömrük tənzimlənməsi; vergiyə cəlb etmə; lisenziyalaşdırma; viza

rəsmiləşdirilməsi; bank fəaliyyəti; mülkiyyət və girov münasibətləri (o cümlədən, torpağa sahiblik hüququna dair məsələlər); konsessiyanın (imtiyazın) verilməsi; azad zonanın idarə edilməsi. Xüsusi iqtisadi zonaların müəyyənədicisi xüsusiyyətlərindən biri də əmək və sosial qanunvericilik aktlarının belə ərazilərdə tətbiq olunmasıdır.

Xüsusi zonaların problemlərinə həsr edilmiş müasir nəzəri işlərdə onların mahiyyəti daha geniş izah olunur: onlar, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsinin həcmnin azaldılması aləti kimi göstərilir. "Xüsusi zona" anlayışına bu cür izahat verilməsi, onun təsərrüfatlaşdırmanın preferensial rejiminin fəaliyyəti ilə əlaqədar bütün prosesləri əhatə etməsi deməkdir. Bu cür yanaşmaya görə "xüsusi iqtisadi zona – tək-cə ayrılmış, xüsusi bir coğrafi ərazi deyil, əksinə, milli iqtisadi məkanın bir hissəsi olmaqla, burada ölkənin digər yerlərində istifadə olunmayan müəyyən güzəşt və stimullar sistemi tətbiq edilir". Xüsusi iqtisadi zonaların aşağıdakı xarakterik cəhətlərini müəyyən etmək olar:

- xarici ticarətdə güzəştlər (ixrac-idxal rüsumlarının azaldılması və ya ləğvi, xarici ticarət əməliyyatlarının sadələşdirilməsi);
- fiskal güzəştlər – müəyyən fəaliyyət növlərinin vergilər baxımından stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu güzəştlər vergi bazası (mənfəət və ya gəlir, əmlakın dəyəri və s.) və onun ayrı-ayrı komponentlərini (amortizasiya ayırmaları, əmək haqqına, elmi-texni tərəqqiyə və nəqliyyata çəkilən xərclər), vergi dərəcələrinin səviyyəsini, vergilərdən daimi və ya müvəqqəti azadolmalar kimi məsələləri əhatə edə bilər;
- maliyyə güzəştləri – subsidiyaların müxtəlif formalarını əhatə edir;
- administrativ (inzibati) güzəştlər – müəssisələrin qeydiyyatdan keçirilməsi, xarici vətəndaşların ölkəyə girişi və çıxışı prosedurlarının sadələşdirilməsini nəzərdə tutur.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılma məqsədləri onları təşkil edən dövlətlərin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, onların strateji və inkişaf prioritetləri və planlarından və s. asılıdır. Bu səbəbdən, hər bir konkret halda, azad iqtisadi zonaların yaradılması səbəbləri və məqsədləri bir-birindən fərqlənir. Belə ki, *sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə*, məsələn Amerika Birləşmiş Ştatlarında, Böyük Britaniyada, Fransada xüsusi iqtisadi zonalar sırf beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin fəallaşdırılması,

depressiv rayonlarda orta və kiçik biznesin inkişafına yönəlmiş regional siyasətin həyata keçirilməsi, regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə yaradılmağa başlanmışdır. Bu məqsədlər üçün, göstərilən kateqoriyadan olan sahibkarlara milli qanunvericilikdə öz əksini tapan müxtəlif növ vergi güzəştlərinin verilməsi bu dövlətlərdə simvolik olaraq "vergi inqilabı" adını almışdır və xüsusi iqtisadi zonalar bu prosesdə kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayırlar. Faktiki olaraq, onlar bu prosesdə dünya təsərrüfatı miqyasında miqrasiya edən kapital üçün tələ rolunu oynayırlar.

Yuxarıda deyildiyi kimi, xüsusi iqtisadi zona yaradan ölkələrin məqsədləri müxtəlif ola bilər. Bəzi ölkələr xüsusi iqtisadi zonalardan iqtisadi inteqrasiya mexanizmi kimi, digərləri isə xarici texnologiyaların cəlb edilməsi vasitəsi kimi istifadə edirlər. Məsələn, Böyük Britaniya 1981-ci ildən başlayaraq məşğulluğun artırılması və milli səviyyədə iqtisadi konyunkturanın fəallaşdırılması məqsədilə azad hava limanları (Liverpul, Birminhem, Kardiff, Sausanton, Prestrix və Belfast aeroportları) yaratmağa başlamışdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında isə 1934-cü ildə qəbul edilmiş qanuna əsasən xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının əsas məqsədi kimi xarici malların ABŞ-a idxal edilərkən rüsumlardan azad edilməsi yolu ilə xarici ticarətin dəstəklənməsi və təşviq edilməsi göstərilirdi.

Göründüyü kimi, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması məqsədlərindəki müxtəlifliyi görmək üçün bir neçə misal kifayət edir. Lakin, bu məqsədlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar müəyyən ümumiliyə də malikdirlər ki, bunların da arasında iqtisadi, sosial və elmi-texniki məqsədləri göstərmək olar. İqtisadi məqsədlərə əsasən aşağıdakıları aid etmək olar:

- Milli bazarın dünya təsərrüfat sistemində daha dərin inteqrasiyasının təmin edilməsi;
- Yüksək rentabelli istehsalın inkişafı məqsədi ilə xarici və milli investisiyaların cəlb edilməsi;
- İxrac məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi məqsədi ilə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə;
- Ölkə büdcəsinə valyuta daxilolmalarının artırılması.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasında sosial və elmi-texniki məqsədləri isə aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- Geri qalmış regionların kompleks inkişafı;
- İş yerlərinin artırılması və əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi;
- İxtisaslı milli işçi, mühəndis, təsərrüfat və idarəetmə kadrlarının tədrisi və hazırlanması;
- Milli bazarın yüksək keyfiyyətli mallarla təmin edilməsi;
- Ən yeni yerli və xarici texnologiyaların istifadəsi;
- İdarəçilik əməyinin yeni formalarına uyğunlaşma;
- Mühəndis-texniki mərkəzlərin elmi-araşdırmaları və təcrübələrinin istehsala cəlb edilməsi;
- İstifadə olunan istehsal qüvvələrinin və infrastrukturun səmərəliliyinin artırılması.

Xüsusi iqtisadi zonaların normal fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün bir sıra şərtlərin formalaşması da zəruridir ki, onlara aşağıdakılar aid oluna bilər:

Ölkədə siyasi sabitlik - məlum olduğu kimi, bu amil əlverişli investisiya mühitinin yaradılması ilə bilavasitə bağlıdır və xarici investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayır;

Yüksək səviyyəli qanunvericilik bazasının mövcudluğu. Xarici investorlar ilk növbədə investorların hüquqlarına zəmanət verən və fəaliyyətini stimullaşdıran qanunvericiliyə malik olan dövlətlərdə fəaliyyətə üstünlük verirlər;

İnkişaf etmiş infrastruktur (istehsal və ticarət infrastrukturu);

Əlverişli təbii-coğrafi mühit;

Əlverişli iqtisadi konyunktura - bu, istənilən investor üçün əhəmiyyətli və cəlbəedici amildir.

Dünyada mövcud olan xüsusi iqtisadi zonaların təsnifatını müxtəlif meyarlar əsasında qurmaq mümkündür. Bölgədə istifadə edilən əsas meyarlar və həmin meyarlar üzrə ümumi bölgü aşağıdakı diaqramda göstərilmişdir.

Dünya və milli iqtisadiyyata inteqrasiya səviyyəsinə görə	Sahə prinsipinə görə	Mülkiyyət xarakterinə görə	Fəaliyyət xarakterinə və funksional təyinatına görə
Anklav	Yanacaq-	Dövlət	Ticarət

	energetik		
Eksklav	Maşınqayırma və emal	Xüsusi	Sənaye-istehsal
	Maliyyə və bank xidmətləri	Qarışıq	Texniki-tətbiqi
	Elmi-araşdırma fəaliyyəti		Servis
	Turist xidmətləri		Kompleks

Xüsusi iqtisadi zonaların geniş yayılmış növlərinə xüsusi və ya azad ticarət zonaları, azad gömrük zonaları, ixrac-istehsal zonaları, texniki-tətbiq zonaları və sairə aid olunur.

Xüsusi ticarət zonaları (Free trade zones) xüsusi iqtisadi zonaların demək olar ki, dünyada ən geniş yayılmış növüdür. Tarixi baxımdan ən qədim xüsusi ticarət zonaları XIX əsrdə Almaniyanın azad Hamburq və Bremen şəhərlərində yaradılmış zonalar hesab olunur.

Azad ticarət zonaları ölkənin milli gömrük məkanından kənar hesab edilən məhdud əraziləridir. Bu zonaların azadlığı o deməkdir ki, orada mallar gömrük rüsumlarından, idxal vergilərindən və maliyyə nəzarətinin digər formalarından azaddır. Azad ticarət zonalarına gətirilən mallar bəyan edilmir, lakin, gömrük orqanları qaçaqmalçılığa və qadağan olunmuş malların gətirilməsinə yol verməmək məqsədilə zona daxilində nəzarət tədbirləri həyata keçirə bilərlər.

Daxildə istehsal edilmiş mallar azad ticarət zonasına gətirilərkən ölkə ərazisindən ixrac olunan hesab edilir və ixrac gömrük rejiminə tabedir və bütün ixrac rüsumları ödənilir, lakin, azad ticarət zonasının ərazisinə daxil olduqdan sonra bu mallara münasibətdə də zonanın bütün güzəşt və üstünlükləri (vergi çıxılmaları, əvvəl edilmiş bəzi ödənişlərin qaytarılması və s.) tətbiq edilir.

Xarici istehsal malları azad ticarət zonasına onun ərazisində istifadə və ya istehlak olunmaq məqsədilə gətirildiyi halda idxal olunan mallar hesab edilir və gömrük rüsumları və idxal vergiləri ödənilir. Zona ərazisindən həmin zonanın yerləşdiyi dövlətin digər ərazilərinə çıxarılan mallar da idxal malları hesab edilir və həmçinin, azad ticarət zonasına gətirilən oxşar malların cəlb edildiyi kimi eyni qaydada idxal rüsumları və vergilərinə cəlb edilir.

Azad ticarət zonalarında adətən anbar əraziləri olur ki, bu anbarlarda da malların saxlanması, qablaşdırılması, markalanması və keyfiyyətin seçimli yoxlanması həyata keçirilir. Zonada yerləşdirilmiş mallar orada qeyri-müəyyən müddətə qala bilər. Malların saxlanılmasına görə haqlar, saxlanılma dövrü və anbarın növündən asılı olaraq, sığorta xərcləri də daxil olmaqla, müxtəlif ola bilər.

Ümumiyyətlə dünyada çox uğurlu azad ticarət zona nümunələri vardır. Məsələn, 1985-ci ildə azad ticarət zonaların yaradılmasına başlanması Dubayın sürətli inkişafına təkan verdi və Şərqdən Qərbə yolun üzərində yerləşən bu ölkədə indi məşhur şirkətlər həm hökumətin güzəştlərindən istifadə edib zavod-fabriklər tikirlər, həm də dünyanın müxtəlif bölgələrinə mal paylamaq məntəqəsi kimi Dubayın ərazisindən istifadə edirlər.

Azad ticarət zonaları Amerika Birləşmiş Ştatlarında daha geniş yayılmışdır. ABŞ-da bu zonaların yaradılması prezident Ruzveltin "Yeni Kurs" adlanan siyasəti ilə birbaşa bağlıdır. Bu siyasətlə bağlı 1934-cü ildə Konqress tərəfindən qəbul olunmuş "Azad ticarət zonaları haqqında Akt" adlanan qanun ticarətin təşviq edilməsi, ticarət əməliyyatlarının tezləşdirilməsi, ticarət xərclərinin azaldılması məsələlərini tənzimləyirdi. Bu qanunla müəyyən edilirdi ki, hər bir rəsmi sərhəd limanında bir və ya bir neçə azad xarici ticarət zonası yaradıla bilər.

Azad ticarət zonaları ixracın və xarici investisiyaların genişləndirilməsi, həmçinin ölkənin və regionların iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə yaradılır.

Azad (rüsumsuz) gömrük zonaları (Free customs zone). Bu zonalar azad iqtisadi zonaların ən sadə formalarından biridir. Bu növ zonalar XVII-XVIII əsrlərdən mövcuddur və xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılmasına xidmət edir. Azad gömrük zonaları ixrac üçün nəzərdə tutulmuş malların saxlanması, qablaşdırılması və cüzi emalı üçün istifadə olunan tranzit və ya konsiqnasiya anbarlarıdır. Bu zonaları çox vaxt bond anbarları və ya azad gömrük əraziləri adlandırırlar. Adətən, həmin zonaların yerləşdiyi dövlətdə qeyri-rezident olan idxalçı müəssisələr bu zonalarda öz filiallarını yaradırlar. Azad gömrük zonalarında mallar rüsumsuz idxal və ixrac olunurlar. Bu növ

zonalar bir çox dövlətlərdə mövcuddur, lakin sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə daha geniş vüsət almışlar.

Azad gömrük zonaları bir qayda olaraq ixrac olunan sənaye mallarının istehsalının son mərhələsinin həyata keçirilməsi, idxal mallarının boşaldılması, yüklənməsi, hələ gömrük nəzarətindən keçməmiş malların saxlanması üçün limanlarda, hava limanlarında və nəqliyyat magistrallarında, həmçinin, bəzi hallarda sənaye rayonlarında yaradılır.

Məntiq etibarilə azad gömrük zonaları milli ərazinin tərkib hissəsi olaraq qalmaqla yanaşı, maliyyə rejimi nöqtəyi-nəzərindən dövlətin gömrük sərhədlərindən kənarında hesab edilir. Onlar həm yerləşdikləri dövlətin ticarət dövrüyyəsinə, həm də beynəlxalq tranzit əməliyyatlarına xidmət edir.

Son dövrlərdə bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda, həmçinin bəzi dövlətlərin qanunvericilik aktlarında iki növ azad gömrük zonalarının bir-birindən fərqləndirilməsinə rast gəlinir. Bunlar *a) istehsal tipli azad gömrük zonaları* və *b) ticarət tipli azad gömrük zonalarıdır*.

İstehsal tipli azad gömrük zonaları emal sənayesinin elmtutumlu, idxal əvəzedici, ixraca yönəlik və konversiyon mallarının istehsalı üçün zəruri olan inkişaf etmiş istehsal və nəqliyyat infrastrukturuna və digər əlverişli şəraitə malik olan məhdud ərazilərdir. Bu ərazilərdə mallarla, onların azad gömrük zonasının yerləşdiyi ərazidən sonrakı ixracı üçün zəruri olan şəkildəyişməsinə gətirib çıxaran istehsal əməliyyatlarının aparılmasına icazə verilir.

Ticarət tipli azad gömrük zonaları artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətin ərazisinin məhdud sahəsidir və adətən idxal və ixrac mallarının müntəzəm daşınması həyata keçirilən dəniz və çay limanlarında, hava limanlarında, dəmir yolu düyünlərində, sərhəd məntəqələrində və digər yerlərdə yaradılır.

Məsələn, ABŞ qanunvericiliyinə əsasən azad gömrük zonaları, *ümumi təyinatlı* və *ixtisaslaşmış zonalara* bölünür. Ümumi təyinatlı zonalar bir neçə kvadrat kilometrlik ərazini tutan kiçik zonalardır və milli gömrük ərazisindən kənarında hesab edilir. Bu ərazilərdə idxal edilmiş malların anbarlaşdırılması və emalı üzrə əməliyyatlar (qablaşdırma, sortirovka, markalanma, son emal mərhələsi və sairə) həyata keçirilir.

İxrac-istehsal zonaları (Export-production zones). Bu zonalar ikinci nəsil azad iqtisadi zonalara aid edilən sənaye-istehsal zonalarının ən geniş yayılmış növü olmaqla, ticarət zonalarına yalnız malların yox, həm də kapitalın gətirilməsinə başlanması ilə əlaqədar olaraq bu zonaların təkamülü nəticəsində meydana çıxmışlar.

Bu növ zonalar həmçinin, "ixrac emalı zonaları" və ya "ixracın stimullaşdırılması üzrə xüsusi zonalar" da adlandırılır. Bu zonalar adətən beynəlxalq limanların yaxınlığında milli gömrük rejimi çərçivəsində anklavlar formasında yaradılır. Bu növ azad zonaların yaradılması Qərbi ölkələrində müşahidə olunan idxal əvəzedici iqtisadiyyatdan ixraca yönəlik iqtisadiyyata keçid tendensiyasının nəticəsidir. Bu strategiyada ixrac istehsalına xarici kapitalın cəlb edilməsi əsas amil ilk yerlərdən birini tutur. Bu səbəbdən bir çox dövlətlərin hökumətləri xarici investorları böyük güzəştlərlə, o cümlədən icarəyə götürülən torpağa və infraqurkтура görə aşağı tariflər, gömrük rüsumlarının azaldılması və ya ümumiyyətlə ləğvi, gəlir vergisindən bir neçə illik azadolma, güzəştli dövlət kreditlərinin verilməsi, mənfəətin maneəsiz köçürülməsi, xarici valyutanın cari məzənnə ilə azad alqı-satqısı hüququ və s. yolu ilə cəlb etməyə çalışırlar.

İxrac-istehsal zonalarında, burada fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün yerli xammaldan istifadəyə və malların müəyyən hissəsinin yerli bazarlara çıxarılması müqabilində mükafatlandırılması sistemi tətbiq edilir, onlara avadanlığın sürətli amortizasiya edilməsinə icazə verilir.

İxrac istehsal zonaları dünya təsərrüfat sistemi miqyasında bəzi milli və regional xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu xüsusiyyətlər həmçinin zonaların adlarında da öz əksini tapır. Məsələn, bu cür zonalar Böyük Britaniyada **sahibkarlıq zonaları**, Çində, **xüsusi iqtisadi zonalar**, ABŞ-da **azad sahibkarlıq zonaları** və s. adlanır. Lakin ixrac-istehsal zonalarının təbiəti, strukturu və ixraca yönəlikliyi olduğu kimi qalır.

Texniki-tətbiqi zonalar adətən iri elm mərkəzləri ətrafında yaradılır. Bu zonalar azad iqtisadi zonaların ən yeni tipidir. Onların inkişafı XX əsrdə baş vermiş elmi-texniki inqilabla bağlıdır. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə bu cür zonalar elmi "nou-hau"-nun universitetlərdən və araşdırma laboratoriyalarından innovasiya istehsalına keçirməyin ən perspektiv mexanizmi hesab edilir.

Bu zonalarda vergi və maliyyə güzəştlərinin vahid sisteminin tətbiq edildiyi milli və xarici araşdırma, layihə, elmi-istehsal firmaları cəmləşir. Bu cür zonalar tez-tez *Azad elmi-texniki zonalar (Free scientific-technical zones)* da adlandırılır.

Ən çox sayda Elmi-texniki zonalar ABŞ, Yaponiya və Çində mövcuddur. Azad elmi-texniki zonalar Yaponiyada *texnopolislər*, ABŞ-da və Çində *texnoparklar* adlandırılır. Texnoloji park dedikdə sahibkarlıq subyektlərinə müasir dünya bazarının tələblərinə cavab verən rəqabət qabiliyyətli malların istehsalı və ən yeni texnologiyaların tətbiqinə imkan verən, şərait yaradan sənaye qurğuları və obyektlərinin kompleksi başa düşülür.

Qeyd etdiyimiz kimi respublikamızda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması qeyri-neft sektorunda dayanıqlı inkişafın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı aparılan prioretet fəaliyyətlərdən hesab edilir. Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması" haqqında imzaladığı fərmanın şərtlərinə uyğun olaraq ölkəmizin müxtəlif bölgələrində belə zonaların formalaşdırılması məsələsi gündəmə gəlmişdir.

Ölkəmizdə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ideyası təqdirəlayiqdir. Burada söhbət hökumətin prioretet sahə kimi qəbul etdiyi qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdırmaqdan gedir.

Azərbaycanda belə zonaların yaradılması bir sıra iqtisadi və sosial üstünlüklərə malikdir. Əvvəla, xüsusi zonanın yaradılması həmin əraziyə xarici investisiya axınını sürətləndirəcək və bu təbii ki, yeni sənaye müəssisələrin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu isə yeni iş yerlərinin yaradılması və məşğulluq problemin həllinə yardım deməkdir.

İkincisi, belə zonaların yaradılması regional inkişaf problemlərin həllinə təkan verəcəkdir. Dövlət büdcəsi vergilərinin toplanmasında Bakı şəhərinin payının çox olduğunu nəzərə aldıqda, biznesin paytaxtda çəkisinin çox olduğu aydınlaşır. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması həmin ərazilərdə yeni infrastrukturun formalaşmasına gətirib çıxaracaq. Bu baxımdan xarici investisiyaların regionlara axması və orada yeni iş yerlərinin yaradılması rayonların sosial inkişafına da təkan verə bilər.

Belə zonaların yaradılmasının başqa üstünlüyü idxala deyil, ixraca yönümlü iqtisadiyyatın formalaşmasıdır.

Hazırda respublikada bəzi əlverişli sərhədboyu ərazilərdə yerləşən rayonlarda azad iqtisadi zonaların yaradılması həm həmin rayonların, həm də ətraf bölgələrin inkişafına təkan verə bilər. Məsələn, Naxçıvan MR-in Türkiyə və İranla həmsərhəd olması ona azad ticarət baxımından böyük üstünlüklər qazandırır. Bundan başqa, Azərbaycanın Cənub və Şimal regionlarında da bu tipli və ya buna bənzər iqtisadi zonalar yaratmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, qardaş Türkiyədə tətbiq edilən Yeni Təşvik Planı çərçivəsində Türkiyə ərazisi dərəcələrə bölünmüş və hər bir regiona onun inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq vergi dərəcələri tətbiq edilməyə başlanmışdır. Məsələn, Türkiyənin ən az inkişaf etmiş regionu sayılan Cənub-Şərq hissəsi 6-cı bölgə adlandırılmış və bu bölgəyə investisiya qoyan investorlar bütün vergi yükündən azad edilmişdir. Həmçinin dövlət həmin regionda şirkətlərdə çalışan işçilərin bəzi sosial ehtiyaclarını da öz üzərinə götürmüşdür. Belə ki, orada iş quran şirkətlər yalnız minimum əmək haqqını ödəyir, qalan hissə isə dövlət tərəfindən vətəndaşlara ödənilir. Fikrimizcə, bu təcrübənin öyrənilməsi və Azərbaycan reallığına uyğun olaraq tətbiq edilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

Azad iqtisadi zonaların və ya diferensial vergi sisteminin tətbiqi ölkəyə investisiya cəlb etmək, həmçinin, yeni texnologiyanın gəlməsi baxımından həyati önəmə sahibdir. Yeni texnologiyanın gəlməsi gələcəkdə Azərbaycanda bu sahədə mütəxəssislərin yetişməsi və ölkənin sərbəst şəkildə beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalı ilə məşğul ola bilməsi baxımından çox vacibdir.

Digər tərəfdən, xüsusi iqtisadi zonalar formalaşdırılan zaman regionların iqtisadi inkişafı məqsədilə hər bir regionun üstünlüyə malik olduğu sahələrin üzə çıxarılması və onun inkişafına dövlət dəstəyinin verilməsi vacibdir. Bəzi hallarda regionlarda bir-birini təkrarlayan istehsal sahələri açılır ki, bunlar da sonda uğursuzluğa düşər olurlar. Hər bir regionun malik olduğu keçmiş istehsal ənənələri və hər hansı bir məhsulun istehsalı üzrə malik olduğu təbii və iqtisadi resurslar nəzərə alınmaqla layihələr həyata keçirilməlidir. Məsələn, üzüm istehsalında lider olmuş regionda taxıl istehsalı ilə məşğul olmaq həmin regionun iqtisadi potensialının aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Buna görə də, regionlara maliyyə və texniki dəstək həyata keçirilən zaman onların istehsal üzrə ənənəsi nəzərə alınmalıdır.

Xüsusi iqtisadi zonalar yaradılan zaman hansı regionların seçilməsi olduqca vacibdir. Bu həmin zonaların müvəffəqiyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan region seçilən zaman yalnız iqtisadi faktorlar deyil, həmçinin siyasi amillər də nəzərə alınmalıdır.

Başqa tərəfdən, xüsusi iqtisadi zonalara ticarət zonaları kimi baxmaq düzgün deyil. Bu zonalardan danışılarda Dubay modeli daha çox xatırlanır. Əlbəttə, Dubay şəhərinin inkişafı uğurlu modellərdən biridir. Amma bu model daha çox xüsusi ticarət zonası mexanizmi üzərində qurulub. Ölkəmizdə isə daha çox xarici investisiyanı cəlb etmək məqsədilə belə zonalar yaradılması planlaşdırılır. Başqa tərəfdən, Azərbaycanı Birləşmiş Ərəb Əmirliyi ilə müqayisə etmək də düzgün deyildir. Buna görə də, belə zonalar seçilən zaman xarici investisiya cəlb etmək imkanları araşdırılmalıdır.

Hal-hazırda Naxçıvan MR, Lənkəranda belə zonaların yaradılması məsələsi müzakirə edilir. Cənub bölgəsi, o cümlədən Lənkəran İranla sərhəddə yerləşir və kifayət qədər geopolitik məsələdir. Regionda baş verən proseslər göstərir ki, İranla Qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ arasında gərginlik artır və problemin yaxın illərdə həll edilməsi ilə bağlı nikbin proqnozlar da yoxdur. Xarici investorlar isə potensial gərginlik ocağına yaxın əraziyə böyük həcmdə kapital qoymayacaqlar. Bunu İraqda son illər baş verənlər də təsdiq edir. Xarici investorlar siyasi risklərdən sığortalanmış ərazilərə kapital qoymaqda maraqlıdırlar. Buna görə də, cənub bölgəsində xüsusi zonanın yaradılmasına cəhd hələlik xarici investisiyanı cəlb etmək baxımından arzuolunan deyildir.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması baxımından perspektivli hesab olunan iqtisadi rayonların respublika iqtisadiyyatında mövqeyi (yekuna görə %-lə)

İqtisadi rayonlar	2000		Sənaye istehsal heyəti		Ümumi sənaye məhsulu	
	ərazisi	əhalisi	2000	2005	2000	2005
Abşeron	8,2	36,1	58,5	52,5	69,3	73,4
Gəncə-Qazax	16,5	17,8	13,0	12,1	8,7	9,5
Şəki-Zaqatala	12,2	9,4	5,7	5,6	4,9	5,6

<i>Quba-Xaçmaz</i>	10,1	8,1	3,9	3,4	3,1	4,0
<i>Lənkəran-Astara</i>	9,0	12,8	4,5	4,3	3,8	5,2
<i>Naxçıvan MR</i>	8,3	8,6	4,4	4,1	2,6	3,3

Cədvəldən çıxan ilkin nəticə ondan ibarətdir ki, xüsusi iqtisadi zonaların yaranması baxımından perspektivli hesab olunan regionlar xeyli istehsal potensialına malikdir, ərazi, əhali, sənaye istehsalında respublikada nəzərəcarpacaq yer tuta bilirlər.

Buna görə də, xüsusi iqtisadi rayonların yaradılması üçün indiki şəraitdə Naxçıvan MR və Azərbaycanın mərkəzi rayonları daha çox müqayisəli üstünlüyə malikdir. Eyni zamanda, ixtisaslı kadrlara olan tələbatın qarşılınması baxımından zonanın iri şəhərlərə yaxın formalaşdırılması da vacibdir.

Gəncə-Qazax regionu da xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması baxımından digər regionlardan müsbət cəhətdən fərqlənməklə, iqtisadi əhəmiyyətinə görə Abşeron iqtisadi rayonundan sonra ikinci yeri tutur. Geniş inkişaf etmiş, əsasən beynəlxalq əhəmiyyətli dəmiryolu, şose, boru-kəmərlər və hava yollarının ərazidən keçməsi, Gəncə və Daşkəsən şəhərlərinin bu regionda yerləşməsi, respublikanın qonşu dövlətlərlə nəqliyyat və iqtisadi əlaqələrinin əsas hissəsinin buradan keçməsi, kifayət qədər torpaq ehtiyatı, əlverişli iqlim şəraiti, enerji, su, faydalı qazıntılar və əmək ehtiyatlarına malik olması bu regionun üstünlüyünü şərtləndirən əsas amillərdəndir.

Doğrudur, xüsusi zonaların əsas özəlliyi liberal qaydaların və eləcə də vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir. Amma burada dövlətin itkilərindən danışmaq doğru deyildir. Əvvəla, həmin zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr bir sıra vergilər, o cümlədən fiziki şəxslərin gəlir vergisini ödəyirlər və faktiki olaraq, dövlət heç də bütün vergi mənbələrindən məhrum olmur. Ən əsası isə odur ki, dövlət bu zonaları yaratmaqla məşğulluq, regional inkişaf kimi əsas məsələlərin həllinə ciddi yardım etmiş olur. Bu isə belə layihələrin əhəmiyyətini göstərən vacib faktorlardandır.

FƏSİL 3. Regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri və onların aradan qaldırılması yolları

Respublikada hazırda həlli vacib məsələlərdən biri regionların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, mövcud olan kəskin fərqlərin aradan qaldırılması, və regional tarazlığın təmin edilməsidir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də göstərir ki, regional inkişaf hər bir ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisinin ən mühüm göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan regional iqtisadi siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti və strategiyasının ən vacib tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Xüsusilə, bu Azərbaycan şəraitində son dərəcə vacibdir.

Iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, regional iqtisadi siyasətə və regional sosial-iqtisadi inkişafa ölkəmizdə əvvəllər lazımi diqqət yetirilməmiş və ümumi inkişaf baxımından regionlar əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Halbuki regionun biri sürətlə inkişaf edib, o biriləri yerində sayıb bilməz, iqtisadi və sosial inkişaf bütün

regionları əhatə etməlidir və bu məqsədlə istər iqtisadi, istərsə də inzibati rıçaqlardan geniş istifadə edilməli, regional inkişaf dövlət səviyyəsində tənzimlənməlidir.

Bu baxımından 11 fevral 2004-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının”, "Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramının” son dərəcə böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Dövlət Proqramlarında bu problemin həllinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərməklə, regional iqtisadi siyasətdə köklü dəyişiklik və təkmilləşmə istiqamətində kompleks tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Çünki, regional inkişafdakı mövcud problemlər ümumi inkişafı ləngidir, məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə inkişafına mənfi təsir göstərir. Qəribə olsa da keçmiş dövrlərdən miras qalmış bu problem müstəqillik illərində demək olar ki, daha da güclənmişdir.

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməsi, ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, xarici investorların əsasən neft və onunla əlaqəli sahələrə yönəlməsi, dövlətin öz tənzimləyici funksiyalarını lazımı şəkildə yerinə yetirə bilməməsi kimi problemlər və ən başlıcası isə ölkədaxili məhdud maliyyə resurslarının əsasən daha əlverişli ərazilərə və rentabelli sektorlara yönəlməsi onunla nəticələnmişdir ki, Bakı və ətraf əraziləri, sosial-iqtisadi aktivlik baxımından, digər regionları kəskin şəkildə üstələmişdir. Son məlumatlara əsasən, ölkə üzrə istehsal olunan ümum daxili məhsulun 80%-ə qədəri, dövlət büdcəsinə ödəmələrin 85%-ə qədəri, milli gəlirin 80%-dən çoxu, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin 70%-i Bakı-Sumqayıt regionunun payına düşür.

Sənaye sahələri və infrastruktur, ictimai iaşə, turizm, sosial obyektlər əsasən bu regionda cəmlənmişdir. Bu və ya digər səbəblərdən əhalinin regionlardan Bakı və Sumqayıta böyük axını vardır. Regionlarda işsizlik və əhalinin kortəbii miqrasiyası (istər Bakı şəhərinə, istərsə də xarici ölkələrə) hələ də davam edir. Bu təbii ki, nəticə etibarilə rayonların boşalmasına səbəb olur, onların iqtisadi və sosial potensialından səmərəli istifadəyə imkan vermir. Bu, həm də regionlar arasında ümumi iqtisadi inkişafın, sosial inkişaf səviyyəsinin, əhalinin pul gəlirləri və həyat səviyyəsinin kəskin fərqlənməsinə səbəb olur ki, bu da normal inkişaf edən ölkələr üçün heç cür yolverilməzdir.

Respublikada aqrar sektorun inkişafını təmin edən şəraitin, yəni emal müəssisələrinin, texnikanın, infrastrukturun və s. kifayət qədər olmaması da aqrar regionların inkişafına öz mənfi təsirini göstərir və regional inkişafı ləngidirdi. Bu baxımdan tamamilə düzgün olaraq yuxarıda qeyd olunan Dövlət Proqramında göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında müşahidə olunan vəziyyət mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsini və onlar arasında fərqin minimuma çatdırılmasını tələb edir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə qəbul edilmiş Dövlət Proqramında göstərilən 10 iqtisadi rayon üzrə adambaşına istehsal olunan ümumi daxili məhsul və investisiya qoyuluşu hazırda köklü surətdə bir-birindən fərqlənir. Bu baxımdan Abşeron regionu (Bakı da daxil olmaqla) xüsusi müstəsnalıq təşkil edir və hər iki göstərici üzrə digər regionlardan dəfələrlə üstündür. Məsələn, təkcə Abşeron regionu üzrə istehsal olunan ümum daxili məhsul bütövlükdə 9 region üzrə istehsal olunan ümum daxili məhsuldan bir neçə dəfə çoxdur. Təqribən eyni vəziyyət digər göstərici – investisiya qoyuluşu sahəsindədir. Yəni kapital qoyuluşu (istər daxili, istərsə də xarici) Bakı-Sumqayıt regionuna qoyulur və digər regionlar bir növ unudulur. Məhz elə bunun nəticəsidir ki, digər regionların iqtisadi potensialı hərəkətə gətirilmir, mövcud potensial lazımi səviyyədə istifadə olunmur və sosial-iqtisadi inkişaf fərqlənir.

Təbii ki, bütün bunlar təcili tədbirlər görülməsini tələb edir. Bu istiqamətdə qəbul olunmuş Dövlət Proqramında müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. Proqramda qeyd olunur: “ölkənin bütün regionlarını sosial-iqtisadi baxımdan yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək, əhalinin güzəranını daha da yaxşılaşdırmaq üçün regionlarda mövcud potensialdan istifadənin səmərəsini artırmaq, yeni iş yerlərinin açılmasını, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, aqrar sektorun inkişafını, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalının genişləndirilməsini təmin etmək və digər tədbirləri həyata keçirmək lazımdır”.

Bu məqsədlə tamamilə düzgün olaraq respublika ərazisi kompleks parametrlərə görə təsnifləşdirilərək iqtisadi rayonlara ayrılmış və hər bir region üzrə yerli potensial və tələbə uyğun konkret inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda inkişaf proqramının hazırlanmasında regionların ənənəvi istehsal ixtisaslaşması əsas götürülmüşdür. Çünki regionların əksəriyyəti aqrar sahələrin inkişafı ilə xarakterizə

olunur və istehsal əsasən aqrar yönümlüdür. Bu isə öz növbəsində təbii faktorların istehsal istiqamətlərinin müəyyən edilməsində əsas götürülməsini tələb edir. Təbii faktorlar isə respublika ərazisində yuxarıda qeyd edildiyi kimi regionlar üzrə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir. Ona görə də təbii faktorlar və iqtisadi inkişafın digər amilləri əsasında formalaşan istehsal istiqamətləri perspektiv inkişaf üçün də əsas götürülməlidir. Düzdür, tələb və istehlak bazarı baxımından mövcud ixtisaslaşmada müəyyən dəyişikliklər və təkmilləşmələr ola bilər.

Respublikada regional fərqlərin aradan qaldırılması və tədricən inkişaf səviyyələrinin yaxşılaşdırılması prosesi iki istiqamətdə aparılmalıdır: birbaşa yolla – dövlətin bilavasitə inzibati yolla məsələni həll etmək yolu ilə və dolayı yolla – iqtisadi alətlərin vasitəsilə.

Dövlət indiki mərhələdə inzibati tənzimləmə kanallarına üstünlük verməli, birbaşa inzibati yolla bu məsələləri tənzimləməli və ölkədə ərazi üzrə kompleks inkişafı təmin etməlidir. Çünki on illərlə formalaşmış kəskin disproporsionallığı təkcə iqtisadi alətlər vasitəsilə yaxın vaxtlarda aradan qaldırmaq mümkün olmayacaqdır. Bunun üçün radikal inzibati tədbirlər tələb olunur.

Bununla belə, regionların sosial-iqtisadi inkişafında və regional fərqlərin aradan qaldırılmasında iqtisadi alətlərin də rolu çox böyükdür və xüsusilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu metodlarla tənzimləmə böyük aktualıq kəsb edir. Iqtisadi sistem və mexanizm elə qurulmalıdır ki, ölkədə istər ərazi, istərsə də sahəvi kompleks üzrə inkişaf təmin edilsin, ciddi regional fərqlərə yol verilməsin, monoiqtisadi inkişafın qarşısı alınsın.

Regionların ahəngdar sosial-iqtisadi inkişafı belə metod və tənzimləmə yollarından biri olan səmərəli vergi mexanizminin formalaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Hər bir ölkədə vergi siyasətinin düzgün qurulması, mexanizmin obyektiv reallıqlar əsasında formalaşması və fəaliyyəti son dərəcə vacibdir və bu məsələ dövlətin xüsusi diqqət mərkəzində olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkədə vergi mexanizmi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının “qan-damar” sistemini təşkil edir. Vergilər dövlət büdcəsini formalaşdırmağın əsas mənbəyi olmaqla, ölkədə mənafehlərin düzgün uyğunlaşdırılmasını, makro və mikro səviyyədə ümumi inkişaf

proporsionallığını təmin etməlidir. Eyni zamanda vergi sistemi regional xarakter daşımali və onun tətbiqində obyektiv differensiasiya aparılmalıdır.

Kəskin regional fərqləri olan Azərbaycan kimi bir ölkədə differensial yanaşma sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin vacib tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Bu baxımdan bizim fikrimizcə iqtisadi və sosial inkişafa böyük təsir göstərən regional vergi siyasətinə böyük ehtiyac vardır. Bu həm sosial ədalət baxımından, həm iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə baxımından, həm məşğulluq və kortəbii miqrasiyanın qarşısının alınması baxımından, həm də ölkədə məhsuldar qüvvələrin kompleks inkişafı baxımından vacibdir. Respublikanın ucqar regionları ilə mərkəzi regionlarda eyni vergi dərəcələrinin tətbiqi, eyni pul-kredit siyasətinin aparılması və eyni qiymət mexanizminin tətbiqi təbii ki, düz olmazdı. Bu regionlar arasında iqtisadi və sosial inkişaf baxımından kəskin fərqlərə gətirib çıxarır ki, bu da hazırda ölkəmizdə hiss olunmaqdadır.

Respublikada geniş iqtisadi inkişaf proqramlarının hazırlanmasında və sahibkarlığın inkişafında regional xüsusiyyətlərlə yanaşı fikrimizcə sahəvi xüsusiyyətlərdə nəzərə alınmalı və yüksək əmək tutumlu, stateji, nisbətən ağır iş şəraiti və zəhərli, istehsalı məhdud, lakin böyük tələbat olan sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət güzəştləri və dəstəyi daha güclü olmalıdır. Onların mənafe və hüquqlarının qorunması və dəstəklənməsi daim dövlətin xüsusi nəzarətində olmalıdır. Həm də bilavasitə istehsalla məşğul olan sahibkarlara daha geniş güzəştlər olmalıdır; yəni istehsal və qeyri-istehsal sahələri üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti fərqləndirilməli, istehsal yönümlü sahibkarlığa müəyyən üstünlük verilməlidir. Ümumiyyətlə çalışmaq lazımdır ki, ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı əsasən istehsal yönümlü olsun, iqtisadi potensial daha çox yerli istehsalın inkişafına yönəldilsin. Hesab edirik ki, bu həm də ölkənin xarici bazarlardan asılılığını aradan qaldırır və əksinə xarici bazarlara məhsul ixrac etməyə imkan yaradar.

Ölkəmizdə regionlar arası fərqlərin aradan qaldırılması və inkişafın təmin edilməsində regionlara güclü investisiya axınının təmin edilməsi və bu əsasda güclü istehsal obyektləri və infrastrukturun yaradılması böyük önəm daşıyır. Hazırda kapital qoyuluşu digər sahələrdə olduğu kimi əsasən Bakı-Sumqayıt regionuna yönəldilir və digər regionlara kapital qoyuluşu son dərəcədə azdır. İstər xarici şirkətlər, istərsə də

yerli iş adamları öz kapitallarını əsasən Abşeron regionunda istifadə etməyə çalışırlar, digər regionlara, xüsusilə sərhəd rayonlarına getmək istəmirlər. Xüsusilə xarici kapitalın sərhəd rayonlarına axınını daha geniş şəkildə təmin etmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən, xarici şirkət və sərmayəçilərin sərhəd rayonlarına diqqətini artırmış olar, ora daha güclü kapital qoymaq və bunun müqabilində güclü istehsalla yanaşı, güclü infrastruktur yaratmağa səbəb olar, digər tərəfdən isə regionlara dünya standartlarına cavab verən yeni texnika və texnologiya gətirər, mədəni inkişafda müsbət dəyişikliklərə səbəb olar və həm də xarici təcavüzə qarşı bir növ qarant olar.

Bu məqsədlə, bizim fikrimizcə, Bakı-Sumqayıt regionuna xarici kapital axınına müəyyən məhdudiyyətlər qoymaq və əksinə müəyyən güzəştlərlə onları digər regionlara xüsusilə də aqrar regionlara istiqamətləndirmək lazımdır. Eləcə də yerli kapitalla və yerli sahibkarlara bu istiqamətdə müəyyən güzəştlər edilməlidir. Bu, həm də dövlət kapital qoyuluşu və kredit verilməsinə də şamil edilməlidir.

Əvvəla dövlət büdcəsindən bu regionların inkişafına ayrılan vəsaitlər əsaslı surətdə artırılmalıdır; ikincisi, ayrılan vəsaitlər təyinatı üzrə səmərəli istifadə edilməlidir; üçüncüsü, yerli büdcələrin rolu artırılmalı və həcmi genişləndirilməlidir; dördüncüsü, kredit verilməsi qaydaları sadələşdirilməli və ödəmə faizləri xeyli azaldılmalıdır. Belə ki, hazırda kredit sahəsində müəyyən çətinliklər və bürokratik əngəllər mövcuddur və kreditlər əsasən kommersiya sahələrinə yönəldilir. Ona görə də kredit verilməsi qaydaları sadələşdirilməklə, əsasən istehsal xarakterli olmalı, təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarət edilməli və mövcud vəziyyətin əksinə olaraq aqrar rayonlara böyük üstünlük verilməlidir. Həm də kredit müqabilində ödəmə faiz dərəcələri əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salınmalı, hətta bəzi hallarda istehsalın xarakterindən asılı olaraq, müəyyən müddətə (məsələn, 5 ilə) kənd əməkçilərinə faizsiz kreditlərin verilməsi məqsədəuyğun olardı.

Regional inkişafa ölkədə aparılan qiymət siyasəti və bu əsasda formalaşan qiymət mexanizmi də böyük təsir göstərməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu iqtisadi alət məlum olduğu kimi çox böyük təsiredici gücə malik olmaqla, cəmiyyətdə iqtisadi və sosial mənafelərin toqquşma nöqtəsidir, onların tənzimlənmə vasitəsidir. Bu baxımdan qiymət mexanizminin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməli və o, Azərbaycan reallıqları əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Bu məsələdə təbii ki, regional

xüsusiyyətlər ən vacib amillərdən biri kimi əsas götürülməlidir. Xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində bu özünü daha qabarıq şəkildə göstərməlidir.

Adətən, regionlar üzrə təbii şəraitin, xüsusilə torpaq-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi istehsal şəraiti və amillərinin kəskin fərqlənməsinə səbəb olur ki, bu da qiymətin əsasını təşkil edən istehsal xərcləri və maya dəyərində öz əksini tapır. Deməli, təbii amillərin təsiri altında yaranan, son dərəcə müxtəlif istehsal şəraitində istehsal edilən məhsullara eyni qiymətin qoyulması və məhsulların həmin qiymətlərlə reallaşdırılması elmi cəhətdən düzgün deyil. Bu təbii ki, nisbətən əlverişsiz torpaq və iqlim şəraitində işləyən istehsalçıların mənafeyinə toxunur və onların təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək, maliyyə imkanlarını əsaslı şəkildə məhdudlaşdırır. Deməli, qiymət siyasətinin qurulmasında regional yanaşmaya böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə Azərbaycanda – çox müxtəlif relyef və iqlim qurşağına malik bir məkanda bu son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan dövlət satınalma qiymətlərini müəyyənləşdirərkən regionlar üzrə istehsal şəraitini və bu şəraitdən doğan qiymət amillərini (birinci növbədə istehsal xərclərini) nəzərə almalı və bu əsasda qiymətlərin səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Azərbaycan reallığını nəzərə alaraq burada birinci növbədə dağlıq, dağətəyi və aran zonaları üzrə qiymətlərin differensiallaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Kənd təsərrüfatı məhsullarına dövlət satınalma qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından respublika ərazisinin 3 qiymət zonasına bölünməsinə məqsədəuyğun hesab edirik. Gələcəkdə bu differensial yanaşma kompleks parametrlər əsasında daha da dərinləşməli və qiymətlər yerli təbii-istehsal şəraitinə uyğun daha konkret formada müəyyənləşdirilməlidir. Çünki təcrübə göstərir ki, differensiasiya nə qədər dəqiq və konkret formada gedirsə və ona uyğun iqtisadi mexanizm qurulursa, nəticələr də bir o qədər yüksək olur.

Bu istiqamətdə Avropa ölkələrinin təcrübəsindən istifadəyə böyük ehtiyac vardır. Dövlət bütün hallarda kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qarantı olmalı və onların mənafeyini qorumaqdadır. Bizim fikrimizcə, fermerlər müqaviləyə uyğun dövlətə satdıqları məhsullardan əlavə, istehsal etdikləri məhsullara sərbəst reallaşdırma yolu ilə bazarda alıcı tapa bilmədikdə və məhsulların reallaşdırılmasında problem yarandıqda da dövlət onları himayə etməli və həmin məhsulların reallaşdırılmasında yardımçı

olmalıdır. Yəni bütün hallarda subyektiv əngəllər dövlət tərəfindən aradan qaldırılmalı və kənd təsərrüfatı istehsalının rentabelliği təmin edilməlidir. Məsələn, ABŞ-da məqsədli qiymətlərin tətbiqi nəticəsində fermerlərin bütün hallarda gəlirli işləməsi və ən əlverişsiz şəraitdə belə onların gəlirlərinin müəyyən səviyyədə saxlanması təmin edilir.

İsveçdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının rentabelli işləməsinə və bunun üçün xüsusi qiymət tənzimlənməsinə və hətta fermerlərin gəlirlərinin digər sahələrdə çalışan əmək adamlarının gəlirləri ilə müqayisə ediləcək dərəcədə təmin edilməsinə dövlətin iqtisadi siyasətində xüsusi yer verilir. Digər Avropa ölkələrində də kənd təsərrüfatı işçilərinin mənafeğini qorumaq və onlara təkrar istehsal üçün müvafiq şərait yaratmaq məqsədilə buna bənzər tədbirlər həyata keçirilir.

Regional fərqlərin aradan qaldırılması, bütün ölkə üzrə dinamik inkişafın təmin edilməsi və bu istiqamətdə regional siyasətin formalaşdırılmasında ən vacib məsələlərdən biri də regionlar üzrə əmək haqları səviyyəsi və ailə büdcələrində kəskin fərqlərin ləğv edilməsi istiqamətində aparılan işlər olmalıdır. Hazırda bu sahədə kəskin regional fərqlər mövcuddur və bu ümumi inkişaf səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, işsizliyin səviyyəsinin yüksək olduğu region və rayonlarda əmək haqları və real gəlirlərin həcmi Bakı-Sumqayıt regionuna nisbətən çox aşağıdır. Ona görə də regionlar üzrə ailə büdcəsi kəskin surətdə fərqlənir, əhalinin tədiyyə qabiliyyəti son dərəcə aşağıdır və təbii ki, bu da özünü aşağı həyat səviyyəsində göstərir.

Regionlar üzrə ailə büdcəsindəki kəskin fərqlərin aradan qaldırılması və müəyyən dərəcədə yaxşılaşdırılması üçün birinci növbədə ölkədə, o cümlədən ucqar rayonlarda iş yerlərinin açılması və əhalinin işlə təmin edilməsi tələb olunur. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev bu məsələnin həllinə xüsusi diqqət yetirərək, son dövrlərdə yeni iş yerlərinin açılmasını çox vacib bir məsələ kimi qarşıya qoymuşdur. İş yerləri açılmalıdır ki, iş qabiliyyətli əhali ictimai faydalı əməyə cəlb edilsin, maaş alsın və ailə büdcəsini artırsın. İş yerlərinin olması üçün isə yeni iqtisadi və sosial obyektlər tikilib işə salınması, yerli resursların hərəkətə gətirilməsi, infrastruktur və servis xidmətlərinin genişləndirilməsi son dərəcə vacibdir.

Qeyd olunanlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, regionlarda sosial-iqtisadi inkişaf sürəti məhz birinci növbədə mövcud maliyyə mexanizmindən, onun düzgün istifadəsindən asılıdır. Araşdırmalardan görüldüyü kimi, bu gün ayrı-ayrı regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın müasir tələblər səviyyəsindən dala qalmasının əsas səbəblərindən biri də məhz mövcud maliyyə mexanizminin müasir tələblərə cavab verməməsi və inkişafda münasib stimula yaramamasıdır. Ona görə də regionların inkişafının təmin edilməsi baxımından mövcud maliyyə mexanizmi Azərbaycan realığı və qabaqcıl dünya təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilməli və yenidən qurulmalıdır. Bu istiqamətdə bizim fikrimizcə aşağıdakılar əsas götürülməlidir:

- regionlar arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması, geridə qalmış regionların inkişafının təmin edilməsi baxımından maliyyə mexanizmi geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik olmalıdır;

- maliyyə mexanizmi regionların xarakterindən asılı olaraq differensial olmalıdır. Yəni burada differensial yanaşma olmalıdır;

- maliyyə mexanizmi sadə və çevik olmaqla o balanslaşdırıcı xarakterə malik olmalı və regionlarla dövlət arasındakı iqtisadi münasibətləri düzgün tənzimləməlidir. Bu yeni maliyyə mexanizminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir;

- maliyyə mexanizmi həmçinin elə qurulmalıdır ki, o regionlarda təkə iqtisadi inkişafa yox, həmçinin sosial inkişafa da geniş şərait yaratmalıdır;

- maliyyə mexanizmi geridə qalmış regionlarda inkişafa təkan verməklə aqrar bölmədə iqtisadi-sosial inkişafa münbit şərait yaratmalıdır;

- yeni maliyyə mexanizmi aqrar regionlarda sahibkarlara, xüsusilə kəndli-fermer təsərrüfatlarına maliyyə imkanları yaratmalı və onların inkişafına geniş meydan açmalıdır;

- yeni maliyyə mexanizmi həmçinin aqrar regionlarda təsərrüfatçılıq formaları arasında azad rəqabətin təmin edilməsində, mənafeələrin düzgün uzlaşdırılması və onların dinamik inkişafında əsas amillərdən biri olmalıdır;

- regional inkişaf baxımından maliyyə mexanizmi təkə özünü maliyyələşdirmə əsasında inkişafı təmin etməməli, o eyni zamanda aqrar regionlara güclü dövlət yardımını nəzərdə tutmalıdır. Xüsusilə, indiki inkişaf mərhələsində buna böyük ehtiyac vardır.

3.2. Müasir şəraitdə regionlar arası fərqlərin azaldılması və inkişaf istiqamətləri

Mövcud iqtisadi potensialın tam reallaşdırılması ölkədə regionların inkişafından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, inkişaf bütün hallarda müəyyən ərazi ilə bağlıdır. Belə halda, bazar mexanizmi ölkənin məhdud iqtisadi resurslarının inkişaf etmiş regionların xeyrinə bölüşdürülməsinə səbəb olur. Nəticədə ölkədə inkişaf səviyyəsinə görə regionlararası fərqlər artır. Bu fərqlər infrastrukturun inkişaf səviyyəsində, məşğulluğun səviyyəsində, sosial inkişafda və s.-də özünü göstərir.

Azərbaycanda da hazırda bu cür vəziyyət müşahidə olunmaqdadır. Əslində Azərbaycanda belə bir vəziyyətin yaranması həm də kifayət qədər obyektiv bir prosesdir, çünki əksər zəif inkişaf etmiş ölkələrdəki vəziyyətə və inkişaf etmiş ölkələrin keçmiş təcrübəsinə nəzər salsaq, görürük ki, ölkələrin inkişafının ilkin mərhələlərində istehsal-iqtisadi imkanların məhdud olması, xüsusilə də məhdud maliyyə ehtiyatları ölkələri məcbur edir ki, əldə olan resurslardan daha səmərəli istifadə etsin və daha çox fayda gətirən ərazi və sektorlara investisiyalarını yönəltsin. Sonra da imkanlar artdıqca

və həmin sahələrdə olan imkanlar tükəndikcə, digər sahələrə və ya ərazilərə də yönəlmə baş verir. Başqa sözlə ölkə disproporsional inkişaf modelini seçmiş olur. Lakin bu disproporsional inkişaf modelinin də müəyyən bir ölçüsü və normaları mövcuddur. Əks halda uzunmüddətli perspektivdə ölkə üçün bir sıra sosial, demoqrafik, ekoloji və infrastruktur problemlərinin yaranması qaçılmaz olur.

Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionlar arasındakı fərqlərin azaldılması üçün ilk növbədə onların maliyyə imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Təsüf ki, respublikamızda regionların nəinki xüsusi, hətta büdcədən ayrılan yardımlarla birgə məcmu gəlirləri kifayət qədər cüzdür. Təkcə bir fakta diqqət yetirmək kifayətdir ki, Azərbaycanda yerli büdcə gəlirləri dövlət büdcəsinin cəmi 5,3 faizini təşkil etdiyi halda, qonşu Rusiya Federasiyasında bu göstərici 25 faizə, eyni zamanda Şərqi Avropanın bir sıra postsosialist ölkələrində məsələn, Çexiya, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Sloveniyada 20-25 faizə çatır.

Respublikada 2013-cü illə müqayisədə 2014-cü ildə regionların yerli gəlirləri müəyyən artımla proqnozlaşdırılırsa, tədqiqatlar göstərir ki, yaxın dövrlərdə yerli gəlirlərin bazasının daha da genişləndirilməsi potensialı yüksək deyildir. Odur ki, cari ilin büdcəsində yerli gəlirlərin formalaşması mexanizmi istiqamətində dəyişiklik də nəzərdə tutulub. Belə ki, Bakı şəhəri istisna olmaqla digər şəhər və rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi uçotunda olan ödəyicilərin hesablanmış vergiləri (hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi istisna olmaqla) həmin şəhər və rayonların yerli gəlirlərinə aid ediləcək. Keçən il bu qayda yalnız fiziki şəxslərin gəlir vergisi, əmlak və torpaq vergiləri üzrə tətbiq edilirdi.

Yerli gəlirlər mütləq ifadədə artsa da, regionların büdcəsinin formalaşdırılmasında payı hələ də kritik səviyyədə aşağı olaraq qalır. Bunu yuxarıda göstərdiyimiz rəqəmlər də sübut edir. Digər tərəfdən, yerli gəlirlərin real həcmi ilə bağlı narahatlıqlar var. Çünki hətta Hesablama Palatasının son illər hazırladığı bir sıra büdcə layihələrində qeyd olunur ki, yerli gəlirlərin artımı mərkəzi ofisi Bakı şəhərində yerləşən, lakin regionlarda filial şəbəkələrinə malik iri şirkətlərin gəlirlərinin yenidən hesablanması, həmin gəlirlərin bir hissəsinin yerli gəlirlərə aid edilməsi hesabına baş verib. Göründüyü kimi, ölkədə dövlət büdcəsinin yerli gəlirləri və yerli büdcə

gəlirlərinin formalaşmasında regionların payı aşağıdır. Belə şəraitdə, regionların inkişafının maliyyələşdirilməsinin əsas mənbəyi dövlət büdcəsinin gəlirləri olur.

Ölkənin rayonlarının böyük əksəriyyətinin yerli gəlirlərinin onların xərclərini qarşılama səviyyəsi 25-30 faizdən yüksək deyil. Cari il Bakı, Mingəçevir, Şirvan və Sumqayıt şəhərləri, həmçinin Abşeron və İmişli rayonları istisna olmaqla ölkənin bütün regionlarına yerli xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən vəsait ayrılacaq. 2014-cü il üzrə yerli gəlir və xərclərə dair məlumatların təhlili göstərir ki, ölkənin 30-dan artıq rayonunun (Cəlilabad, Zərdab, Zaqatala, Samux, qobustan, Lerik və s. rayonlar) mərkəzləşdirilmiş xərclərdən asılılığı 70-95 faiz intervalında müəyyən olunur.

Hazırda regionların sosial-iqtisadi inkişafı baxımından bələdiyyələrin maliyyə imkanlarının artırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, bələdiyyələrin büdcə gəlirlərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mənbələri onların gəlirlərinin fərqlənməsi üçün obyektiv əsaslar yaradır.

İlk baxışdan bələdiyyələrə həvalə olunmuş mədaxil mənbələri kifayət qədər çoxsaylı görünür: 4 vergi və 7 qeyri-vergi mənbəyi. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bu gəlir mənbələrinin hamısından, yaxud əksəriyyətindən çox az sayda bələdiyyələr bəhrələnə, öz büdcələrinin formalaşdırılmasında istifadə edə bilirlər.

Məsələn, respublikamızda indiki dövrdə regionlarda əmlak vergisi üzrə yığımın ilbəlil azalması yerli orqanların fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən sayıla bilər. Sözsüz ki, ay ərzində orta hesabla 21,5 manat həcmində əmlak vergisi yığan bələdiyyələrin fəaliyyətini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Hazırda ölkə üzrə cəmi 244 bələdiyyə, yaxud bütün yerli özünü idarə orqanlarının cəmi 8,7%-i öz ərazisində əmlak vergisinin tətbiq edir. Halbuki beynəlxalq təcrübədə dünya ölkələrinin böyük əksəriyyətində əmlak vergisinin bələdiyyələrin əsas gəlir mənbələrindən olması kimi bir təcrübə var. Demək yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün ilk növbədə əhali arasında maarifçilik işinin aparılması üçün tədbirlər proqramının hazırlanıb həyata keçirilməsi zəruridir.

Eyni zamanda əmlak vergisinin hesablanmasında əmlakın inventar dəyərində əsaslanmaq yerinə, onun bazar dəyərində və ya sahəsinin əsas götürülməsi və yaxın gələcəkdə qanunvericilikdə müvafiq dəyişiklərin edilməsi də yerli özünüidarə

orqanlarının maliyyə təminatı baxımından olduqca əhəmiyyətli olardı. Bu məqsədlə xarici təcrübədən də istifadə mümkündür.

Qeyd edək ki, bu istiqamətdə artıq Vergi Məcəlləsində müəyyən düzəlişlər edilmişdir. Əvəllər fiziki şəxslərin əmlak vergisi fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan əmlakın inventarlaşdırılmış dəyəri 5 min manat azaldıqdan sonra qalan məbləğ 0,1%-lə vergiyə cəlb olunmaqla hesablanırdısa, artıq yeni ildən verginin hesablanması qaydaları dəyişdirilir. İndi verginin hesablanması üçün əmlakın dəyəri yox, sahəsi əsas götürüləcək. Yeni dəyişikliklərdən sonra binaların sahəsinin (yaşayış sahələrinə münasibətdə - onların 30 kvadratmetrdən artıq olan hissəsinin) hər kvadratmetrinə görə onların yerləşdiyi regionlardan asılı olaraq müxtəlif dərəcələr tətbiq olunacaq.

Əmlak vergisinin dərəcələri Bakı şəhəri, Gəncə və Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonu, digər şəhərlər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla), rayon mərkəzləri və rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə və kəndləri istisna olmaqla) olmaqla 4 kateqoriya üzrə fərqləndirilib.

İkinci dəyişiklik torpaq vergisi ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatı torpaqları istisna olmaqla-sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti, digər xüsusi təyinatlı torpaqlar və yaşayış fondlarının, həyətyanı sahələrin torpaqları və vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar üzrə hesablanan vergilərin dərəcələrində dəyişikliklər edilmişdir. Hər iki qrup torpaqlar üzrə onların sahəsi 10 min kvadrat metrə qədər olduqda torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə respublikanın ayrı-ayrı regionlarında bir dərəcə, 10 min kvadrat metrdən artıq olan hissə üçün torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə bunun iki misli vergi hesablanacaq. Qeyd edək ki, əvəllər 10 min kvadrat metrdən artıq olan hissə üçün ayrıca hesablama tətbiq olunmurdu.

Qanunvericilikə yerli büdcələrin gəlirlərinə aid edilən, lakin onların əlindən alınan bəzi ödənişlərin məsələn, bələdiyyə mülkiyyətində olan ərazilərdə reklama görə və avtomobil dayanacaqları üzrə ödənişlərin yerli orqanların büdcələrinə daxil olmaları da onların maliyyə imkanlarının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxara bilər.

Hazırda respublikada bələdiyyələrin ümumi orta illik büdcəsi 34 milyon manat təşkil edir. Başqa sözlə, bir bələdiyyənin illik büdcəsi təxminən 19 min manat təşkil

edir və bu rəqəm rayon, şəhər və kənd bələdiyyələri üçün dəyişir. Bu isə onu göstərir ki, bələdiyyələrin büdcəsi məxsus olduğu ərazidəki insanların hüquqlarını müdafiə etmək, onların problemlərinin həlli üçün yetərli deyil. Ona görə də, bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyaların həcmində daha böyük artımlar etmək, onlara əlavə səlahiyyətlər vermək – bir sözlə, bələdiyyə institutları ilə bağlı əsaslı islahatlar aparmaq lazımdır.

Dotasiyalar bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə hökumətin fəaliyyətlərini əlaqələndirməyə imkan verən mexanizmdir. Bununla belə yerli xərclərin maliyyələşdirilməsində transferlərin payının artırılması bələdiyyələrin özlərinin gəlir mənbələrini genişləndirməyə olan stimullarını azalda bilər. Bu baxımdan, dotasiyaların verilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması zamanı belə stimulların azalmaması üçün tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cari ilin büdcəsində bələdiyyələrə ayrılan dotasiyaların həcmi 5,2 milyon manat səviyyəsində müəyyən olunmuşdur ki, bu da 2014-cü illə müqayisədə bu məqsədlə ayrılan vəsaitlərin həcmində heç bir dəyişiklik olmadığını göstərir.

Bələdiyyələrin qarşılaşdıqları problemləri aradan qaldırmaq məqsədi ilə onları daha çox ölkədə aparılan sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının həyata keçirilməsinə cəlb edilməsinə də çalışılmalıdır. Sözsüz ki, ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf ilə bağlı qəbul edilən dövlət proqramlarında bələdiyyələrin üzərinə az da olsa məsuliyyət qoyulur, lakin bu kifayət qədər deyildir.

Beləliklə, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionlar arasındakı fərqlərin azaldılması mexanizmi həm regionda xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini, həm də regionun daxili maliyyə potensialının artırılmasını nəzərdə tutmalıdır. Belə yanaşma bütün regionlarda yaşayanların ictimai nemətlər dəstinə bərabər çıxış imkanlarının yaranmasını tezləşdirir.

3.3. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının institusional mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi

Regional inkişaf siyasəti baxımından mühüm məsələlərdən biri də regional siyasətlərin, regional inkişaf planlarının hazırlanması və həyata keçirilməsinin effektivliyini təmin edəcək optimal idarəetmə strukturu və mexanizmlərinin qurulmasıdır. Bu baxımdan dünya təcrübəsində iki əsas yanaşmanın ortaya çıxdığını görmək mümkündür:

- Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə yanaşması. Bu yanaşmada regional inkişaf siyasəti dövlətin mərkəzi bir qurumu tərəfindən formalaşdırılır və regional qurumlar da əsasən icraçı qismində çıxış edirlər. Zəif inkişaf etmiş və keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə əsasən bu yanaşma hakimdir.

- Əks-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə yanaşması. Bu yanaşmada isə regional inkişaf siyasətinin ümumi cizgiləri dövlətin mərkəzi bir qurumu tərəfindən formalaşdırılsa da, bunun ayrı-ayrı regionlar üzrə əsas istiqamətləri regional qurumlar tərəfindən

müəyyənləşdirilir və həyata keçirilir. ABŞ, Avropa Birliyi və digər inkişaf etmiş ölkələrdə, həmçinin də bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu yanaşma əsas götürülür.

Birinci yanaşmada idarəetmə strukturu əsasən klassik şəkildə, yəni mərkəzi qurum və regional şöbələri formasındadır. İkinci yanaşmada isə üstünlük daha səmərəli regional qurumların formalaşdırılmasına verilir ki, bunların da hazırda ən geniş yayılmış və nümunəvi forması regional inkişaf agentlikləridir (development agency).

Regional İnkişaf Agentlikləri iqtisadi və ya inzibati rayonlar səviyyəsində qurulan, yerli xalqı sahib olduğu potensialdan istifadə etmələri yönündə təşviq edən, regionda fəaliyyət göstərən müxtəlif statuslu qurumlar arasında kordinasiya yaradaraq resurslardan səmərəli istifadə edilməsini təmin edən, regionun layihələndirmə imkanlarını artıran, tərəfdaşlara yüksək keyfiyyətli xidmət və problemləri həlletmə yolları təqdim edən qurumlardır.

Türkiyə Respublikasının “İnkişaf Agentliklərinin qurulması, koordinasiyası və vəzifələri haqqında Qanunu”nun 1-ci maddəsində isə inkişaf agentlikləri, dövlət bölməsi, özəl bölmə və QHT-lər arasındakı əməkdaşlığı inkişaf etdirən, resursların yerində və səmərəli istifadəsini təmin etmək və yerli potensialı hərəkətə gətirmək yolu ilə, milli inkişaf plan və proqramlarında nəzərdə tutulan prinsip və siyasətlərə uyğun şəkildə regional inkişafı sürətləndirən, onun davamlılığını təmin edən, regionlararası və regiondaxili inkişaf fərqlərini azaltmaq məqsədilə formalaşdırılan qurumlar kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Regional İnkişaf Agentliklərinin Qərbi Avropanın Avstriya, Belçika, Fransa və İrlandiya kimi ölkələrində qurulan ilk nümunələri regiondaxili iqtisadiyyatı canlandırmaq və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi daşımışdır.

1990-ci illərdən etibarən isə inkişaf agentlikləri Avropa Birliyinin regionlar arasında inkişaf fərqlərini azaldmaq üçün istifadə etdiyi vasitələrdən birinə çevrilmiş və Orta Avropada da bir sıra agentliklər qurulmuşdur. 1990-cı illər, eyni zamanda inkişaf agentliklərinin tarixi baxımından da dönüş dövrü olmuş, əksəri keçid ölkəsi olan Bolqarıstan, Polşa, Slovakiya, Çexiya, Macarıstan, İsveç, Sloveniya, Estoniya, Rumıniya və Portuqaliya kimi ölkələr də inkişaf agentliklərinə sahib olmuşdur.

2006-cı il tarixindən isə inkişaf agentlikləri Türkiyə Respublikasında da qurulmağa başlanmışdır ki, hazırda bunların sayı 26-a çatmışdır.

İnkişaf Agentliklərinin Avropa Birliyi Struktur Fondlarından istifadə etməyə başlamasından sonra isə sayları, fəaliyyət sahələri və yetkinliklərinin sürətlə artdığını görürük. Belə ki, 1991-ci ildə Avropa İnkişaf Agentlikləri Birliyi (EURADA) qurulmuş və hazırda 24 ölkədə 150 üzvü mövcuddur. Ümumilikdə isə dünyada 500-dən çox inkişaf agentliyi fəaliyyət göstərir.

Dünyadakı inkişaf agentliklərinin tədqiqi göstərir ki, bu qurumlar aid olduqları ölkələrdəki hüquqi, inzibati və struktur fərqliliklərin təbii bir nəticəsi olaraq, bir-birindən fərqli hüquqi statuslara malikdir. Həmçinin də bəzi halarda, eyni ölkədə, hətta eyni region daxilində də müxtəlif hüquqi statuslara malik agentliklərin fəaliyyət göstərdiyinə təsadüf etmək mümkündür.

Ümumi bir qiymətləndirmə apardığımız halda, təşkilati-hüquqi statusları baxımından inkişaf agentliklərinin müəyyən bir nazirlik və ya mərkəzi bir quruma bağlılığının daha çox unitar dövlətlərdə təsadüf edildiyini, federal dövlətlərdə isə yerli idarəetmə qurumlarının siyasət formalaşdırma və həyata keçirmə səlahiyyətinə malik olmaları səbəbilə daha çox avtonom, dövlət və ya özəl şirkət statuslu olduqlarını qeyd edə bilərik.

Əksər ölkələrdə bu qurumlar mənfəət güdməyən hüquqi statuslu qurumlar olmaqla, əsasən aşağıdakı təşkilati formalara malik olurlar:

- Bələdiyyələrarası agentlik (Belçika) ,
- Mənfəət güdməyən birliklər (Avstriya, Bolqarıstan, İsveç, Portuqaliya, Macarıstan, Rumıniya),
- Məhdud məsuliyyətli şirkətlər (Almaniya, Niderland),
- Dövlət məhdud məsuliyyətli/yarımdövlət şirkətlər(Niderland, İtaliya),
- Vəqf (Çexiya),
- Limited şirkət(Avstriya, Belçika, Çexiya, İsveç, İtaliya, Macarıstan, Portuqaliya, Sloveniya),
- Səhmdar şirkətlər (Çexiya, Portuqaliya).

Dünya təcrübəsində əksər ölkələrdə regional inkişaf siyasətlərini və inkişaf

agentliklərinin bu siyasətlər çərçivəsində üzərinə düşən rolunu təsbit edən bir qanuni tənzimləmə mövcuddur. Bu qurumların əsasən nazirlik səviyyəsində bir təşkilatın məsuliyyətində fəaliyyət göstərdiklərini, buna əlavə olaraq da bəzi ölkələrdə (məs. Polşa, Sloveniya, Portuqaliya, Avstriya, Niderland, Macarıstan) nazirliklə agentlik arasındakı koordinasiyanı həyata keçirən aralıq qurumlar formalaşdırdıqlarını görürük.

İnkişaf agentliklərinin maliyyə təminatı sisteminin təhlili onların əsas gəlir, mədaxil mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmağımıza imkan verir:

- Dövlət fondları, başqa sözlə, yerli və mərkəzi hökumətin birbaşa ayırdığı maliyyə resursları,
- İnkişaf Agentliklərinin fəaliyyətindən əldə olunan gəlirlər,
- Özəl sektordan gələn maliyyə resursları,
- Beynəlxalq fondlar və ya layihələrdən, xüsusilə Avropa İttifaqı proqramlarından gəlirlər.

Avropadakı Regional İnkişaf Agentliklərinin ilk dövrlərdə əsasən infrastruktur və aqrar inkişaf məsələləri ilə, sonralar sənaye fəaliyyətlərini inkişaf etdirməklə məşğul olduqlarını, son dövrlərdə isə xidmətlər və yüksək texnologiyaların dəstəklənməsinə meyl etdiklərini qeyd etmək mümkündür.

Avropa Regional İnkişaf Agentliklərinin 80%-nin iqtisadi və sektorlar üzrə tədqiqatlar apardığı və bu tədqiqatlar əsasında da regional inkişaf planları hazırladıqlarını görmək olar. Bununla yanaşı, sənaye və texnologiya parkları ilə bağlı hər cür infrastrukturun hazırlanması ilə bağlı fəaliyyətlər də bu qurumların təxminən 50%-də həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən inkişaf agentliklərinin tədqiqi, bu qurumların əsas fəaliyyət məqsədlərini 4 qrupa ayırmağa imkan verir:

- Regionun sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək,
- İnkişafa istiqamətlənmiş strategiyaları müəyyənləşdirmək və bununla bağlı fəaliyyət göstərən qurumlara dəstək vermək,
- Milli və beynəlxalq investisiyaları regiona cəlb etmək,

- Əməkdaşlığı inkişaf etdirmək.

Eyni zamanda regional inkişaf agentliklərinin fəaliyyət istiqamətlərini də aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

- Regiondaxili inkişaf,
- Xarici investisiyaların cəlbi,
- Sahibkarlığa verilən xidmətlər,
- Lokal və regional səlahiyyətli qurumlara təqdim edilən xidmətlər,
- Təhsil xidmətləri,
- Beynəlxalq fəaliyyətlər.

Respublikamızda da regional inkişafdakı çatışmazlıqların və fərqlərin aradan qaldırılması üçün bu sahədə instusional mexanizmlərin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun olardı ki, bunların da başında Regional İnkişaf Agentlikləri təcrübəsindən istifadə dayanır. Çünki hazırda, Azərbaycanın regional inkişaf proqramı icraçılarının kifayət qədər qarışıq bir struktura malik olduğunu və bu sahədə yerli subyektlərin, demək olar ki, passiv qaldığını müşahidə etmək mümkündür. Ancaq ölkədə Regional İnkişaf Agentliklərinin yaradılması, regional inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə dövlət, bələdiyyə, özəl bölmə və yerli qeyri-hökumət təşkilatlarının birgə və effektiv iştirakını təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Nəticə

Respublikamızın müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməsi, ənənəvi təsərrüfat əlaqələrinin qırılması, xarici investorların əsasən neft və onunla əlaqəli sahələrə yönəlməsi, dövlətin öz tənzimləyici funksiyalarını lazımı şəkildə yerinə yetirə bilməməsi kimi problemlər və ən başlıcası isə ilkin dövrlərdə ölkədaxili məhdud maliyyə resurslarının əsasən daha əlverişli ərazilərə və rentabelli sektorlara yönəlməsi onsuz da mövcud olan regional fərqlərin daha kəskin xarakter alması ilə nəticələnmişdir.

Bunun da məntiqi nəticəsi olaraq, Bakı və ətraf əraziləri, sosial-iqtisadi aktivlik baxımından, digər regionları kəskin şəkildə üstələmişdir. Son məlumatara əsasən, ölkə üzrə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin 70%-i Bakı və onun ətraf ərazilərində yerləşdiyi halda, dövlət büdcəsinə ödənen vergilərin də 90%-ə qədəri bu ərazilərdən toplanır.

Halbuki iqtisadi araşdırmalar da göstərir ki, regionun biri sürətlə inkişaf edib, o biriləri yerində sayı bilməz, iqtisadi və sosial inkişaf bütün regionları əhatə etməlidir

və bu məqsədlə istər iqtisadi, istərsə də inzibati rıçaqlardan geniş istifadə edilməli, regional inkişaf dövlət səviyyəsində tənzimlənməlidir.

O da bir reallıqdır ki, regionlararası kəskin bərabərsizlik zərərli daxili və xarici miqrasiya, süni şəhərləşmə, hədsiz infrastruktur yüklənməsi, ekoloji çirklilik, hətta regional separatçılıq kimi proseslərlə nəticələnir ki, bu da bütövlükdə ölkəyə çox baha başa gələ bilər.

Hazırda Azərbaycanda regional inkişafı ilə bağlı artıq üçüncü 4-illik proqramın icra edildiyini görürük. Həyata keçirilən bu proqramların nəticəsində regional inkişafdakı əvvəlki kəskin disbalansın müəyyən bir səviyyədə zəiflədiyini də etiraf etmək mümkündür.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu on il ərzində ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri sürətlə yaxşılaşmış, ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ümum daxili məhsulun həcmi 2,8 dəfə, qeyri – neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Yeni açılmış iş yerlərinin 80 faizə yaxını regionların payına düşmüşdür. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Regionlar arası fərqlərin aradan qaldırılması, regional inkişaf, bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi birinci növbədə iqtisadi mexanizmin və onun əsas tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizminin düzgün qurulması və onun normal fəaliyyətindən də çox asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə mexanizmi anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Adətən maliyyə mexanizmini iqtisadi və sosial inkişaf üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə cəmiyyətin tətbiq etdiyi maliyyə münasibətlərinin təşkili qaydalarının məcmusu kimi ifadə edirlər.

Maliyyə mexanizmini maliyyə münasibətlərinin təşkilinin metodları, formaları və növləri, onların miqdarca müəyyən edilməsi qaydalarının və üsullarının məcmusu kimi qiymətləndirənlər də mövcuddur.

Maliyyə mexanizmi düzgün qurulan və reallığa əsaslanan hər bir ölkədə bir qayda olaraq güclü sosial-iqtisadi inkişaf müşahidə olunur, iqtisadi mənafehlərin tarazlaşdırılması və uzlaşdırılmasında sosial ədalət prinsipinin gözlənilməsi üçün əlverişli şərait yaranmış olur. Bu isə sosial-iqtisadi inkişafda ən vacib şərtlərdən biridir. Demokratik inkişafa yenicə qədəm qoyan və bir iqtisadi sistemdən digər iqtisadi sistemə keçən ölkələrdə bu xüsusilə vacibdir və çox incə siyasət aparılmasını tələb edir. İqtisadi sistem və onun tərkib hissəsi olan maliyyə sistemi təkmil olmalı və qloballaşan dünya standartlarına uyğun gəlməlidir. Bu baxımdan gənc Azərbaycan Respublikasında bu məsələ yuxarıda deyildiyi kimi, son dərəcə aktualdır və xüsusi yanaşma tələb edir.

Aparılan araşdırmalar hazırda belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, regionlar arasındakı iqtisadi-sosial inkişafda həllini gözləyən müəyyən problemlər vardır və bu iqtisadi siyasətdə, o cümlədən maliyyə mexanizmində dəyişikliklər olmasını, onun Azərbaycan reallığı və dünya təcrübəsi əsasında təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bu istiqamətdə bizim fikrimizcə aşağıdakılar prioritet istiqamət kimi əsas götürülməlidir:

- regionlar arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması, geridə qalmış regionların inkişafının təmin edilməsi baxımından maliyyə mexanizmi geniş stimullaşdırıcı xarakterə malik olmalıdır;

- maliyyə mexanizmi regionların xarakterindən asılı olaraq differensial olmalıdır. Yəni burada differensial yanaşma olmalıdır;

- maliyyə mexanizmi sadə və çevik olmaqla o balanslaşdırıcı xarakterə malik olmalı və regionlarla dövlət arasındakı iqtisadi münasibətləri düzgün tənzimləməlidir. Bu yeni maliyyə mexanizminin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir;

- maliyyə mexanizmi həmçinin elə qurulmalıdır ki, o regionlarda təkə iqtisadi inkişafa yox, həmçinin sosial inkişafa da geniş şərait yaratmalıdır;

- maliyyə mexanizmi geridə qalmış regionlarda inkişafa təkan verməklə aqrar bölmədə iqtisadi-sosial inkişafa münbit şərait yaratmalıdır;

- yeni maliyyə mexanizmi aqrar regionlarda sahibkarlara, xüsusilə kəndli-fermer

təsərrüfatlarına maliyyə imkanları yaratmalı və onların inkişafına geniş meydan açmalıdır;

-yeni maliyyə mexanizmi həmçinin aqrar regionlarda təsərrüfatçılıq formaları arasında azad rəqabətin təmin edilməsində, mənafeələrin düzgün uzlaşdırılması və onların dinamik inkişafında əsas amillərdən biri olmalıdır;

- regional inkişaf baxımından maliyyə mexanizmi təkcə özünü maliyyələşdirmə əsasında inkişafı təmin etməməli, o eyni zamanda aqrar regionlara güclü dövlət yardımını nəzərdə tutmalıdır. Xüsusilə, indiki inkişaf mərhələsində buna böyük ehtiyac vardır.

Bütün bu deyilənləri həyata keçirmək və regionlarda əsaslı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə görüldüyü kimi maliyyə mexanizminin bütün sahələrində günün tələblərinə uyğun təkmilləşmələr aparılmalı və o yeni əsasda qurulmalıdır. Bu sahələrdən biri maliyyə mexanizminin ən vacib tərkib hissələrindən biri olan vergi mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi məsələsidir.

Bu istiqamətdə fikrimizcə aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəduyğun olardı:

- regionlarda sahibkarlıq fəaliyyəti üçün daha əlverişli vergi mühiti yaradılmalıdır;
- vergi dərəcələrinin optimal həddə müəyyənləşdirilməsi davam etdirilməlidir;
- regionların iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun və innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması təmin edilməlidir;

- aqrar regionların spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, digər regionlarla müqayisədə onlara üstünlük verilməli və vergi mexanizmində güzəştlər nəzərdə tutulmalıdır;

- aqrar regionlarda torpaq-iqlim və istehsal şəraitinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq vergi mexanizmində differensiasiya nəzərə alınmalıdır.

Regional fərqlərin aradan qaldırılması, inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə mexanizminin əsas təsir vasitələrindən biri də dövlətin kredit siyasəti və onun tətbiqi mexanizmidir. Bu istiqamətdə fikrimizcə, birinci növbədə kredit vermə mexanizmi, onun şərtləri sadələşdirilməli, çox pilləli bürokratik əngəllər aradan götürülməli, girov qoyma şərtləri yumşaldılmalı və regionlar üzrə fiziki və hüquqi şəxslərə güzəştli kreditlər verilməlidir. O, bütövlükdə güzəştli və stimullaşdırıcı xarakterə malik

olmalıdır.

Bu baxımdan bu sahədə ikinci əsas istiqamət fikrimizcə, verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələri aşağı salınmalı və verilən kreditlərin həcmi artırılmalıdır. Hazırda iqtisadi təhlil göstərir ki, istər dövlət, istərsə də özəl banklar tərəfindən verilən kreditlər üzrə faiz dərəcələri çox yüksəkdir (dövlət krediti üzrə 7-8%, özəl kreditlər üzrə 25-26%), regionlarda yeni formalaşan və təşəkkül tapan kənd sahibkarları üçün ödəmə şərtləri ağırdır və çox vaxt onlara kredit almağa stimül yaratmır.

Üçüncü istiqamət fikrimizcə, kredit formaları arasındakı nisbətə dəyişməsi və regionlarda əsasən də aqrar regionlarda uzun müddətli kredit formasına üstünlük verilməsidir. Hazırda bu sahədə yuxarıda da göstəriləni kimi vəziyyət qənaətbəxş deyil və ayrılan kreditlər əsasən qısamüddətlidir. Bu isə regionlarda aqrar sahədə əsaslı bir iş görməyə çox hallarda imkan vermir. Bu baxımdan ayrılan kreditlərin həcmi də çox azdır və mövcud tələbatı qarşılamır. Ona görə də kreditlərin həcmə artırılmasına da (istər dövlət, istərsə də özəl) böyük zərurət vardır.

Regional inkişafın təmin edilməsinin əsas vasitələrindən biri də regionlara güclü investisiya axınlarının yönəldilməsi və bu əsasda istehsal obyektləri və infrastrukturun yaradılmasıdır. Təsüf ki, hazırda respublikamızda Bakı və ətraf ərazilər istisna olmaqla, digər regionlara investisiya qoyuluşları sahəsində müəyyən problemlər vardır. İstər xarici, istərsə də yerli investorlar öz kapitallarını əsasən Abşeron regionunda istifadə etməyə çalışırlar, digər regionlara, xüsusilə sərhəd regionlarına getmək istəmirlər. Xüsusilə xarici kapitalın sərhəd regionlarına axınını daha geniş şəkildə təmin etmək lazımdır.

Investisiyaların geridə qalmış regionlara yönəldilməsi onların rəqabət qabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərir, həmin regionlarda infrastrukturun formalaşması və inkişafına gətirib çıxarar, həmçinin əhalinin digər regionlara və ölkələrə miqrasiyasının azalması və məşğulluq səviyyəsinin artmasına səbəb olmaqla regionların və bütövlükdə ölkənin iqtisadi-sosial inkişafını təmin etmiş olar.

Beynəlxalq təcrübədə regionlara investisiyaların cəlb edilməsi və bu əsasda regionların inkişafının mütərəqqi metodlarından biri də xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması və fəaliyyətlərinin təmin edilməsidir.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması ölkəyə investisiya cəlb etmək, həmçinin, yeni texnologiyanın gəlməsi baxımından həyati önəmə sahibdir. Yeni texnologiyanın gəlməsi gələcəkdə Azərbaycanda bu sahədə mütəxəssislərin yetişməsi və ölkənin sərbəst şəkildə beynəlxalq standartlara cavab verən məhsul istehsalı ilə məşğul ola bilməsi baxımından çox vacibdir.

Digər tərəfdən, xüsusi iqtisadi zonalar formalaşdırılan zaman regionların iqtisadi inkişafı məqsədilə hər bir regionun üstünlüyə malik olduğu sahələrin üzə çıxarılması və onun inkişafına dövlət dəstəyinin verilməsi vacibdir. Bəzi hallarda regionlarda birbirini təkrarlayan istehsal sahələri açılır ki, bunlar da sonda uğursuzluğa düşər olurlar. Hər bir regionun malik olduğu keçmiş istehsal ənənələri və hər hansı bir məhsulun istehsalı üzrə malik olduğu təbii və iqtisadi resurslar nəzərə alınmaqla layihələr həyata keçirilməlidir. Məsələn, üzüm istehsalında lider olmuş regionda taxıl istehsalı ilə məşğul olmaq həmin regionun iqtisadi potensialının aşağı düşməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də, regionlara maliyyə və texniki dəstək həyata keçirilən zaman onların istehsal üzrə ənənəsi nəzərə alınmalıdır.

Xüsusi iqtisadi zonalar yaradılan zaman hansı regionların seçilməsi olduqca vacibdir. Bu həmin zonaların müvəffəqiyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan region seçilən zaman yalnız iqtisadi faktorlar deyil, həmçinin siyasi amillər də nəzərə alınmalıdır.

Doğrudur, xüsusi zonaların əsas özəlliyi liberal qaydaların və eləcə də vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsidir. Amma burada dövlətin itkilərindən danışmaq doğru deyildir. Əvvəla, həmin zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələr bir sıra vergilər, o cümlədən fiziki şəxslərin gəlir vergisini ödəyirlər və faktiki olaraq, dövlət heç də bütün vergi mənbələrindən məhrum olmur. Ən əsası isə odur ki, dövlət bu zonaları yaratmaqla məşğulluq, regional inkişaf kimi əsas məsələlərin həllinə ciddi yardım etmiş olur. Bu isə belə layihələrin əhəmiyyətini göstərən vacib faktorlardandır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” (2004-2008, 2009-2013, 2014-2018-ci illər);
2. “Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” (2002-2005-ci illər);
3. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri Bakı, 2003-2013
4. “Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi” M.M.Mahmudov, İ.M.Mahmudova Bakı-2011;
5. “Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika” Ə.Bayramov Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı;

6. “Maliyyə” D.Bağirov, M.Həsənli Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - 2011.
7. Sadıqov M.M. “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri” Bakı – 2001;
8. “Maliyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti - 2001.
9. S.Məmmədov “Maliyyə” Bakı-1997.
10. Ş.Ş.Bədəlov, R.B.Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov “Büdcə sistemi dərslik”. Bakı 2003.
11. A.Əliyev, A.Şəkərəliyev “Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti” Bakı-2002;
12. В.И.Бутов, В.Г.Игнатов, Н.П.Кетова «Основы региональной экономики». Москва 2000;
13. А.И.Гаврилов «Региональная политика и управление». Москва 2002;
14. Долятовский В.А. «Зарубежный опыт комплексного развития регионов» Регионология. 1994-№2-3;
15. Гутман Г.В., Мироедов А.А., Федин С.В. «Управление региональной экономикой» Москва 2002;
16. Ларина Н.И., Кисельников А.А. «Региональная политика в странах рыночной экономики: Учеб. Пособие. Издательство «Экономика»-1998;
17. М.В.Рамановский, О.В.Врублевски, Б.М.Сабанти Финансы. Учебник Москва, 2000;
18. Родинова И.А. «Экономическая география и региональная экономика» пособие для вузов-2002;

İnternet saytları:

<http://www.Nba.Az/>

<http://www.minfin.ru/>

<http://www.azstat.org/>

Magistr ixtisas və elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaya

R E F E R A T

Mövzunun aktuallığı. Regionların inkişafı, regionlar arasındakı sosial-iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması və regionların iqtisadi potensiallarından tam və səmərəli istifadə olunması hazırda istənilən dövlətin, o cümlədən respublikamızın iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu baxımdan regional iqtisadi siyasət dövlətin ümumi iqtisadi siyasəti və strategiyasının ən vacib tərkib hissələrindən biri olmalıdır. Xüsusilə, bu Azərbaycan şəraitində son dərəcə vacibdir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində maliyyə mexanizminin və onun tərkib hissələrinin təsir imkanları və rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bununla belə, bu təsir vasitələrinin seçilməsində onların səmərəliliyinin əsaslandırılması

mühümdür. Belə ki, bazar qüvvələri sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regional fərqləri azaltmadığından, bu vasitələrin təsiri bazar amilləri hesabına ciddi şəkildə məhdudlaşa bilər. Həmçinin, bəzi hallarda seçilmiş vasitələr qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa imkan vermir və nəticədə cəmiyyət itkilərlə qarşılaşır. Buna görə də regional siyasətin formalaşdırılması və onun maliyyə mexanizminin müəyyənləşdirilməsi ətraflı əsaslandırılmaların aparılmasını tələb edir.

Iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, regional iqtisadi siyasətə və regional sosial-iqtisadi inkişafa ölkəmizdə əvvəllər lazımi diqqət yetirilməmiş və ümumi inkişaf baxımından regionlar əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənir. Halbuki regionun biri sürətlə inkişaf edib, o biriləri yerində sayıb bilməz, iqtisadi və sosial inkişaf bütün regionları əhatə etməlidir və bu məqsədlə istər iqtisadi, istərsə də inzibati rıçaqlardan geniş istifadə edilməli, regional inkişaf dövlət səviyyəsində tənzimlənməlidir.

Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının”, “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramının” son dərəcə böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Son illərdə eyni zamanda, Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Dağlıq Şirvan, Lənkəran, Aran, Gəncə-Qazax və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarına daxil olan şəhər və rayonların sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə olaraq 17 sərəncam imzalanmışdır.

Dövlət Proqramlarında bu problemin həllinin nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilməklə, regional iqtisadi siyasətdə köklü dəyişiklik və təkmilləşmə istiqamətində kompleks tədbirlər planının hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Çünki, regional inkişafdakı mövcud problemlər ümumi inkişafı ləngidir, məhsuldar qüvvələrin ərazi üzrə inkişafına mənfi təsir göstərir.

Dövlət proqramlarının icra olunduğu on il ərzində ölkənin makroiqtisadi göstəriciləri sürətlə yaxşılaşmış, ümumi daxili məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ümum daxili məhsulun həcmi 2,8 dəfə, qeyri – neft sektoru 2,6 dəfə, sənaye 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9% təşkil etmişdir.

Bu müddətdə həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkədə 900 mini daimi olmaqla 1,2 milyondan çox yeni iş yeri, 55,6 min müəssisə yaradılmış, işsizlik 5 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 5,3 faizə enmişdir. Yeni açılmış iş yerlərinin 80 faizə yaxını regionların payına düşmüşdür. Dövlət proqramları çərçivəsində görülmüş genişmiqyaslı işlər regionların qarşdakı illərdə də inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır.

Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır.

Beləliklə, regionların sosial-iqtisadi inkişafının təkmil maliyyə mexanizminin formalaşması məsələlərinin tədqiqi ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi baxımından böyük əhəmiyyət və aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan «Regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri» mövzusunda dissertasiya işi aktualdır və onun seçilməsini əsaslandırır.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi yeni iqtisadi şəraitdə respublikada regionların inkişafının zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, bu sahə ilə bağlı müxtəlif nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, regional inkişafda mövcud problemlərin araşdırılması, qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

-Iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində regional siyasətin formalaşmasının nəzəri-metodoloji və praktiki əsaslarının öyrənilməsi;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində maliyyə mexanizminin rolunun müəyyənləşdirilməsi və son dövrlərdə baş verən meyllərin analitik təhlilinin aparılması;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafında mövcud maliyyə mexanizminin tərkib hissələrinin (vergi-gömrük, büdcə-pul-kredit, qiymət, investisiya qoyuluşları və s.) müasir tələblər baxımından elmi təhlilinin verilməsi, iqtisadi qiymətləndirməsinin

aparılması və qabaqcıl dünya təcrübəsi və Azərbaycan reallığı əsasında onların təkmilləşdirilməsi və yenidən qurulması istiqamətində təklif və tövsiyələrin hazırlanılması;

- Regionların sosial-iqtisadi inkişafına kömək məqsədi ilə respublikanın ayrı-ayrı regionlarında xüsusi iqtisadi zonaların yaradılmasının məqsədəuyğunluğunun araşdırılması;

- Regionların iqtisadi potensialının gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini kimi regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə mexanizmi seçilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını isə regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri və maliyyə mexanizminin rolunun artırılmasına dair iqtisadçı alimlərin elmi əsərləri, habelə ölkə Prezidentinin müvafiq fərman və sərəncamları, digər normativ-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- yeni iqtisadi şəraitdə problemin nəzəri-metodoloji məsələləri elmi-məntiqi ardıcılıqla araşdırılmış, mövcud maliyyə mexanizminin mahiyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri, inkişaf meyilləri müasir tələblər baxımından geniş tədqiq edilmiş və sintez edilərək iqtisadi qiymətləndirilməsi verilmişdir;

- müəyyən edilmiş metodoloji yanaşma və kompleks amillər əsasında ölkəmizin regionlarının mövcud inkişaf vəziyyəti geniş təhlil edilmiş, inkişaf qanunauyğunluqları və səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş, inkişafın mənfi və müsbət cəhətləri araşdırılaraq bu işdə makroiqtisadi səviyyədə maliyyə mexanizminin yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir;

- aparılan araşdırmalar nəticəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafının maliyyə problemləri müəyyənləşdirilmiş və mövcud maliyyə mexanizminin bütün tərkib hissələri üzrə əsaslı surətdə təkmilləşdirmə və yenidən qurma istiqamətləri və meyilləri araşdırılmış və bu istiqamətdə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür;

- regionlarda əhalinin məşğulluğunun inkişafına təsir edən investisiya mühitinin yaradılması, vergi, gömrük, təhsil və digər müvafiq sahələrlə bağlı siyasətin daha da

təkmilləşdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdıran institusional mühitin formalaşmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi yolları göstərilmişdir;

- ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafının təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyata investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- regionlarda və bütövlükdə ölkədə sahibkarlığın inkişafı məqsədilə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, yüksək keyfiyyətli, ixrac yönümlü və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal edilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahə olan aqrar sektorun inkişafı və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar sektorda gəlirlərin və kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyinin daha da artırılması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşması istiqamətində müəyyən təkliflər verilmişdir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə - təkliflər və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı və onun elmi araşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Dissertasiya işinin birinci fəslində regionların sosial-iqtisadi inkişafının zəruriliyi, məqsəd və vəzifələri, regional inkişafda maliyyə mexanizminin yeri və rolu kimi məsələləri əhatə edir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində regionların sosial-iqtisadi inkişafının müasir vəziyyəti, habelə xüsusi iqtisadi zonaların regional inkişafa təsir istiqamətləri araşdırılır.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə regionların sosial-iqtisadi inkişafında maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə geniş yer verilir və praktiki əhəmiyyətli bir sıra təkliflər irəli sürülür.

